

ੴ

ਨਿ

ਹੈ

ਸ

ਨੀ

ਸਿਖ ਮਧ

ਮਾਲ ਪਾਤੋ।

ਤਿਮਰ

ਸ਼. ਅਠੀ

ੴ

26856



66/32

ओ३म्

पुस्तक संख्या.....

665
32

पञ्जिका संख्या.....

26836

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना
वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक
पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक
रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

खण्ड प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

महाकवि कालिदास जी बालवाले



કવિ કાલિદાસની ચતુરાધ, પંડીતાર્થ અને બુદ્ધિના
ચમકારાવાળી જ્ઞાન સાથે ગરમત આપતી
રસભરી ખાલવાતો

મહાકવિ કાલિદાસની ખાલવાતો

[પચ્ચીસ ઉપરાંત ચિત્રો સાથે]

લેખક :

પ્રકાશમ રાવલ

(ખીરબલની ચિત્રમય ખાલવાતો, બુદ્ધિનો આદશાહતા કર્તા)

જે માણસ સમયને અનુકૂળ બાલે છે, બાલી નહોતે છે તે જ માણસ
ધારેલી વસ્તુ પાર પાડી શકે છે, અને વિજયની વરમાળ પહેરે છે.

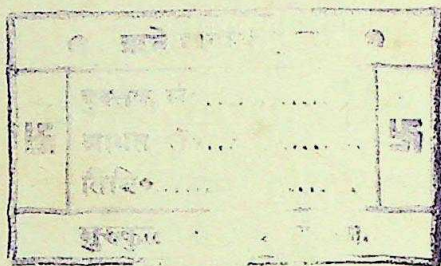
પ્રકાશક

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

બુક સેલર્સ : : પબ્લિશર્સ

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ. ૨

પ્રકાશક : એન. એમ. ઠક્કરની કું. વતી નંદલાલ મોહનલાલ ઠક્કર
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. ૨

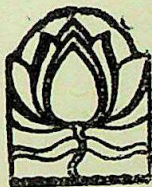


પ્રથમ આવૃત્તિ]

[૧૯૪૬]

કિંમત રૂા. ૨-૮-૦

મુદ્રક : મણિલાલ હનનલાલ શાહ : ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ધીમાંડા રોડ, નોવેસ્ટી સીનેમા પાસે-અમદાવાદ.



अर्पण
भारां भार्गवदेव
प्रकाशम् रावत

પ્રસ્તાવના

માથુસ પોતે જે કાળ પર ખેડો હોય તેને જ તે કાપતો હોય તેને મૂખ નહિ તો ખીજું શું કહેવું !

‘મહાકવિ’ બન્યા પહેલાં લોકો જોને ‘મહામૂખ’ કહેતાં હતાં એજ લોકો તેને ‘મહાકવિ’ કાલિદાસ કહીને સત્કારવા લાગ્યા.

* * *

એના કાકાના કહેવાથી એનો વધ કરવા માટે એને જંગલમાં લાવ્યા હતા, પણ એના નસીબે એને જીવતો રહેવા દીધો અને એક દિવસ એ પોતાના કાકાની માદીનો વારસ બન્યો. એ મહારાજ બન્યો. એણે પોતાના મંત્રોને આગા કરી—મૂખ હોય તેને ગામમાંથી બહાર કાઢી મૂકો અને કુંભાર હોય પણ બચેલો હોય તેને રાજ સભામાં બોલાવો.

આ મહારાજાનું નામ તે રાજા ભોજ

રાજા ભોજ અને કવિ કાલિદાસની અસંખ્ય વાર્તાઓમાંથી બાલમાનસને લક્ષમાં રાખી બાલ દોસ્તોને ગમે તેવી કેટલીક બાલ વાર્તા આ પુસ્તકમાં રજૂ કરી છે.

આ વાર્તામાંથી હાજર જવાબી, ચતુરાઈ અને હાસ્યના ચમકારા મળી આવશે. મને આશા છે કે આ પુસ્તક બાલ દોસ્તોને ગમશે.

‘પ્રકાશમ્’ રાવલ

અનુક્રમ

વાર્તા નં.	પાન નં.
૧ મહાકવિ કાલિદાસનું જીવન	... ૧
૨ ભોજરાજની જીવનકથા	... ૧૬
૩ કાલિદાસ ઉજ્જયિનીમાં	... ૨૭
૪ પદારો મૂર્ખ	... ૩૧
૫ કાલિદાસનો ન્યાય	... ૩૫
૬ અદેખાઈની આગ	... ૩૬
૭ આપવડાઇ	... ૪૪
૮ ચતુર કાલિદાસ	... ૪૮
૯ કાલિદાસની યુક્તિ	... ૫૧
૧૦ રાજ ભોજની નગરચર્યા	... ૫૫
૧૧ અભય 'મહા પંડિત'	... ૬૩
૧૨ કાલિદાસ એટલે ભોજસભાનું નાક	... ૬૮
૧૩ મા-દિકરાનાં લક્ષ	... ૭૪
૧૪ રાજ ભોજનો પૂર્વજન્મ	... ૮૧
૧૫ કાલિદાસની કલ્પના	... ૯૫
૧૬ ચંદ્ર પદ્મો ચુલામાં	... ૯૮
૧૭ ચતુરાઈની હદ	... ૧૦૧
૧૮ લક્ષ્મી કોઈની નથી	... ૧૦૪
૧૯ કાલિદાસનું લેણું	... ૧૦૭
૨૦ અજ્ઞ કાલિદાસ	... ૧૧૨
૨૧ શિંગડા વગરનો પશુ કાણુ ?	... ૧૧૮
૨૨ બારમાંથી બે જાણ તો ?	... ૧૨૨

હજારો યુલોની ખુશખોશી મધમધતું
સર નાઈટથી માંડી સામાન્ય શ્રમજીવી
સુધી દરેક વર્ગમાં વપરાતું

[રજસ્ટર્ડ]

વરલકર

પ્રાહ્મી



વરલકર;

જુની હાલુમાન ગલી, મુંબઈ, ૨

વપરાયેલી ટપાલની ટીકીટો

નીચે દર્શાવેલા દેશાવરોની ટીકીટો કાયમ
નીચે જણાવેલા ભાવે ખરીદીએ છીએ.

ઈન્ડિયા સીલ્વર જ્યુબીલી મોટી ૧૦૦ ના ૧૨ આના. ઈન્ડિયા
ખીજ કોઈ પણ જાતની ૧ પૈસાથી ૧ રૂપીઆ સુધીની ૧૦૦ નો
રૂ. ૧-૪-૦ એડન પા આનાથી રૂ. એક સુધી ૧૦૦ નો
રૂ. ૧-૮-૦.

આફ્રિકા કેન્યા યુગાન્ડા, ટાંગાનીકા, સાઉથ આફ્રીકા, બ્લી.
ઈસ્ટ આફ્રીકા, ટ્રાન્સવાલ, ન્યાસાલેન્ડ, ઝાંઝીબાર વિગેરે. ૧ સેન્ટથી
૧ શીલીંગ સુધીની કોઈ પણ ૧૦૦ નો રૂ. ૧-૦-૦

બરમા, હોંગકોંગ, મલાયા, સોમાલીલેન્ડ, માલાગાસ્કર, બેન્ગલ્યન
કાંગો, પોર્ટુગીઝ, આફ્રીકા, શ્રીજી વીગેરે દેશાવરોની દર ૧૦૦ ટીકી-
ટોનો રૂ. ૧-૦-૦.

તે સીવાય :- જુનાગઢ, ગ્વાલ્યર, પતિયાલા, નાભા, ઈંડર,
ભોપાલ, જયપુર, ઇંદોર, ત્રાવણકોર, કોચીન, નીઝામ, વિગેરે સ્ટોનોની
૧૦૦૦ રૂ. ૪-૦-૦

ઉપર મુજબના ભાવ છે.

મોટા સ્ટોકમાં લેવામાં આવે છે. ઝાઝા પત્રવહેવારમાં ઉતરવું
નહિ. કોઈ પણ સ્ટેમ્પ જરા પણ ફાટેલો ન હોવો જોઈએ. સ્ટેમ્પો
રજીસ્ટર્ડ પારસલથી મોકલાવી આપવા. સ્ટેમ્પો મલ્યેથી નાણાં
દુરત મોકલી આપીશું.

ધી કોરોનેશન સ્ટેમ્પ કંપની,

(સ્થા. સને ૧૯૩૫) ૩૦૩, ડક્કન રોડ, મુંબઈ. ૪
આન્ય:- કેપીટાલ સીનેમાની બાજુમાં, મરઝબાન રોડ,
કોટ, મુંબઈ. ૧

[૧]

મહાકવિ કાલિદાસનું જીવન

‘ચંપકલતિકા હવે થોડા વખત પછી તારા પિતા તારા માટે વર શોધવાની તજવીજ કરશે. તે વખતે તું એમ કહેજે કે મારે તો આપણા પ્રધાનપુત્ર ચુડામણિ સાથે લગ્ન કરવા છે.’

‘ચુડામણિ ! તું ગમે તેટલો જ્ઞાનદાન હો તો પણ મારા પિતાના નોકરનો તું દીકરો છે, તેથી તું મારો પણ નોકર જ ગણાય ! તો શું ? હું રાજપુત્રી તારા જેવા સેવક સાથે લગ્ન કરી મારા કુળને કાળો ડાઘ લગાડું ? માટે તારા લગ્ન તો કેઈ ખીજ સાથે થશે, મારી સાથે નહિ.’

‘તારા અને મારા વચ્ચે ગાઢ પ્રેમ છે માટે મારે તો તારી સાથે જ લગ્ન કરવા છે.’

‘તું છો પ્રધાનપુત્ર અને હું છું રાજકન્યા. તારી સાથે લગ્ન કરવાની મારી જરા પણ ઈચ્છા નથી, માટે

૨

ડાહ્યો થઈ તારા પિતા જેની સાથે તારું સગપણ કરે
તેની સાથે જીવન જોડ.' રાજકન્યાએ કહ્યું.

‘ ઠીક છે. તારા નસીબમાં સુખ ભોગવવું ઇશ્વરે
નહિ સરજ્યું હોય ! પણ આટલું યાદ રાખજે કે તું
ખીજ સાથે લગ્ન કરીશ પણ કદાચ તે મૂર્ખ મળશે,
તો પછી શું કરીશ ? ’

‘ બેસ. બેસ. નાદાન ! જેવો પતિ મળશે તેવો
હું વેઠી લઈશ, પણ તારી સાથે તો લગ્ન નહિ જ કરું.’

પ્રધાનપુત્ર ચુડામણિ અને રાજકન્યા ચંપક-
લતિકા બન્ને એક જ પાઠશાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા
હતા. જેમ જેમ એક ખીજના પરિચયમાં આવતા
ગયાં તેમ તેમ તે બન્નેનો પ્રેમભાવ પણ વધતો ગયો.
એક દિવસ એકાંતનો લાભ લઈ પ્રધાનપુત્રે રાજ-
કન્યાને પોતાના મનમાં ઘણા દિવસથી ઘોળાઈ રહેલી
લગ્નની વાત કરી. આ વાતને ચંપકલતિકાએ સખ્ત
શબ્દોમાં અવગણી, એટલે ચુડામણિ ગુસ્સામાં આવી
ચાલ્યો ગયો.

[૨]

ત્યાર પછી થોડા દિવસો જતાં રાજાએ પ્રધાનને કહ્યું. ‘ચંપકલતિકા માટે યોગ્ય રાજકુમાર શોધી લાવો, કે જેથી એમનો ધરસંસાર સુખી નીવડે.’ પ્રધાને ઘરે આવી પોતાના પુત્રને વાત કરી. પુત્રે કહ્યું, ‘પિતાજી, આપ વૃદ્ધ થયા છો, માટે હું રાજકન્યા માટે યોગ્ય વર શોધવા સારું નહિં છું, વળી જે તમે અહિંથી પરદેશ જશો તો તમારી ગેરહાજરીનો લાભ લઈ વિરોધીઓ મહારાજાને ઉધુંચત્તું સમજાવી આપની કીર્તિ ધૂળમાં મેળવશે, માટે આપને સોંપેલું કામ હું કરીશ. પુરેપુરી પરીક્ષા કરી રાજકન્યા માટે મુરતીઓ પસંદ કરી લાવીશ. માટે તમે મને રજા આપો. આ કામ હું પાર પાડીશ.’

આ પ્રમાણે પ્રધાને પુત્રનું વચન સાંભળી તે વાત રાજાને કરી, રાજકન્યા માટે વર શોધવા પોતાના પુત્રને વિદાય કર્યો.

ચુડામણિને રાજકન્યા ચંપકલતિકાના વેણ

૪

ડંખતા હતા. હવે તેના હાથમાં વેર લેવાનો અવસર આવ્યો હતો. હાથમાં આવેલો અવસર કોણ ગુમાવે ? આથી તેણે દેશદેશના મૂર્ખ રાજકુમારોની તપાસ કરી પરંતુ તેવો મૂર્ખ નહિ મળવાથી આખરે ગમે તે મૂર્ખ માણસ જોળી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો, અને એ મનમાંને મનમાં જોલ્યો.

‘ઠીક લાગ આવ્યો છે. હવે હું જોઈ લઈશ કે ચંપકલતિકા એવા કયા મોટા રાજકુમાર સાથે લગ્ન કરે છે ?’ આમ જોલી એ જોરથી ખડખડ હસ્યો, એના આ હાસ્યનું કારણ કોઈ સમજી શક્યું નહિ.

[૩]

‘એ છોકરા ! આ શું કરે છે ?’

‘જેતો નથી. લાકડા કાપું છું.’

‘પણ એય ! આ ડાળને તું થડમાંથી કાપે છે.’

‘તો છે શું ?’

‘તું આ ડાળના છેડા પર બેઠો છે, તેથી ડાળ કાપતાંની સાથે તું પણ પડીશ તેનો તને વિચાર નથી કે શું ?’

‘હું નીચે પડવા માટે તો ડાળ કાપું છું.’

‘એનું કારણ ?’

‘મને ઉતરતાં આવડતું નથી, તેથી તો આ ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે કે ડાળ કાપતાં વેંતજ નીચે ઉતરાઈ જવાશે.’

આ સાંભળી નીચે ઉભેલાં બધાં ખડખડ હસવા લાગ્યા. ચુડામણિ એકદમ મોટેથી બોલી ઉઠ્યો.

‘બસ. મળી ગયો. જેને શોધવા માટે હું નીકળ્યો તે મળી ગયો.’

૬

‘ઝય ! નીચે ઉતર.’ ચુડામણીએ કહ્યું.

‘પણ શી રીતે ?’

‘માર ઠેકડો ને ઉતર હેઠે.’

‘ઠીક યાદ કરાવ્યું તમે.’ આમ કહી પેલા છોકરાએ ઝાડની ડાળી પરથી કૂદકો માર્યો. કૂદકો મારતાંની સાથેજ પેલી ડાળી પણ નીચે પડી ભાંગી. પ્રધાનપુત્ર ચુડામણીએ પેલા છોકરાને તે ખતાવતાં પૂછ્યું.

‘તારું નામ શું ?’

‘કાળિયો.’

‘કેવો છે ?’

‘બ્રાહ્મણ.’

‘ક્યાંનો છો ?’

‘કાશ્મિરનો.’

‘બ્રાહ્મણ થઈને કઠીઆરાનું કામ કરે છો ?’

‘હા, ભણ્યો ગણ્યો નથી, એટલે પેટ ભરવા આ કામ કરું છું.’

‘ઠીક ત્યારે. કાળિયા ! તારે કોઈ સાથીદાર બેઠ એ છીએ ?’

‘મેળવી આપો તો મને વાંધો નથી.’

‘પણ તારે હું કહું તેમ કરવું પડશે.’

‘તમે કહેશો તેમ કરીશ.’

‘ચાલ. ત્યારે મારી સાથે.’ આમ કહી ચુડામણિ કાળિયાને સાથે તેડી નગર ભણીવડ્યો. ધર્મશાળામાં આવી થોડા દિવસ તો મૂર્ખ રાજને નહાતાં, ઘોતાં અને વસ્ત્ર પહેરતાં તથા બોલતાં ચાલતાં, અને ક્ષત્રિયની રીતભાત શીખવવામાં ગાળ્યા. ત્યાર પછી એક દિવસે પોતાના નગર જઈ પહોંચ્યા. મહેલમાં આવી કાળિયાને નહવડાવી સુંદર કપડાં અને ઘરેણું પહેરાવી રાજકુમાર જેવો બનાવી દીધો. પછી એણે બહુ ધીરેથી કાળિયાના કાનમાં કહ્યું; ‘તને કોઈ બોલાવે તો જરી પણ બોલતો નહિ. હું તારા વતી બધાને જવાબ આપીશ. તું તો મુંગે મોઢેજ બેસી રહેજે.’

‘ભલે. તમે કહેશો તેમ કરીશ.’

‘બસ. ત્યારે. પરણી જ રાજકન્યા ચંપકલતિકાને.’

‘શું કહ્યું?’

‘મૂંગો રહે.’ આમ કહી ચુડામણિએ ડોળા કાઢ્યા. આ બેઈ બિચારો કાળિયો તો મૂંગો થઈ ગયો.

[૪]

અને બીજે દિવસે પ્રધાનપુત્રે પોતાના પિતાજીને કહ્યું. ‘રાજકન્યાને યોગ્ય રૂપ ગુણ વિગેરેથી સંપન્ન આ બ્રહ્મદેશના રાજકુમારને સાથે તેડી આવ્યો છું.’

પ્રધાને જઈને સઘળી હકિકત રાજને કહી સંભળાવી. રાજએ થનાર જમાઈને જ્ઞેયો. પ્રધાનપુત્ર ચુડામણિના વાચાળપણાથી પ્રસન્ન થઈ મહારાજે કહ્યું,

‘તમારી પિતા-પુત્રની પસંદગી યોગ્યજ હશે. એમાં મને જરી પણ શંકા નથી. ત્યારે હવે લગ્નની તૈયારી કરો.’

અને તરત જ લગ્નમંડપ તૈયાર થયો. નગારા અને શરણાઈ વાગવા માંડ્યા. ચોરી બંધાણી. લગ્નના ફેરા ફરાઈ ગયાં. મહારાજએ કન્યાદાન આપ્યું, અને કાળિયાને સાથીદાર મળી ગયું. ગોરદેવે આશિર્વાદ વરસાવ્યા.

‘સુખી થાઓ.’

[૫]

રાત પડી. મૂર્ખ કાળિયાને રાજમહેલમાં સુવાનું નક્કી થયું. રાજમહેલ જોઈ તે દિવાના જેવો બની એક ખુણામાં ઉંઘી ગયો. થોડીવાર પછી રાજકન્યા અતિ હાંશથી પોતાના પતિને પહેલી વહેલી મળવા આવી. આવીને જોયું તો લગ્નનાં વસ્ત્રો—અને દાગીના સાથે પોતાનો પતિ એક ખુણામાં ઘસઘસાટ ઉંઘતો હતો. આ જોઈ તે વિચારમાં પડી, પછી પોતાના પતિની પાસે જઈ એને જગાડતાં કહેવા લાગી.

‘કેમ બોલતા નથી?’

‘બોલોને.’

‘ઠીક ત્યારે. કાંઈ નહિ. ન બોલવું હોય તો.’

‘બોલોને, મારી બૂલ થઈ હોય તો માફી માગું છું. હવે તો બોલો.’

આ પ્રમાણે રાજકુમારી ચંપકલતિકા હજી સુધી મુંગા રહેલા પોતાના પતિને બોલાવવા પ્રયત્ન કરતી હતી.

‘પણ રે’વાદોને. મને ઉંઘ આવે છે. સુવાદો.’
રાજકુમાર બનેલ કાળિયાએ પોતાની પત્નિ ચંપક-
લતિકાને સુતાં સુતાં જવાબ આપ્યો.

આ સાંભળી રાજકુમારી ચંપકલતિકા સ્તબ્ધ
બની ગઈ. એનું હૈયું કંપવા લાગ્યું. એના મનની
શંકા વધુ સખળ બની—‘નક્કી પેલા દુષ્ટ પ્રધાનપુત્રે
વેર વાળવા આ પ્રસંગ આણેલો છે.’ તે બે ડગલા
પાછળ હઠી. તેની આશાનું ખૂન થયું હતું. તેણે વિચાર
કર્યો, જેને ચરણે એણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું
હતું તે નક્કી કોઈ રાજકુમાર હોય એવું નથી
લાગતું, પણ કોઈ મહા મૂર્ખ લાગે છે. એ એકદમ
ગુસ્સામાં આવી કુંભકર્ણની જેમ ઉંઘતા પોતાના
સ્વામીને ઢંઢોળીને જગાડ્યો. ‘ઉભો થા.’

‘પણ છે શું?’

કાળિયો ઝખકીને જાગ્યો. કોઈ દિવસ નહિ
જાગેલી રાજકન્યાને જોઈ થરથર કંપવા લાગ્યો.

‘સાચેસાચું કહે કે તું છે કોણ?’

‘હું—હું કાશિમરનો પ્રાહ્મણ છું. મારું નામ
કાળિયો.’

‘ચુડામણિએ તને શી રીતે એના કુંદામાં ફસાવ્યો ? સાચેસાચું બોલી દે, નહિતર તને જીવથી જ મારી નાખીશ.’

કાળિયાએ પુરેપુરી વાત કહી સંભળાવી.

આ સાંભળી રાજકન્યા ક્રોધ કરી બોલી—
‘અહિંથી ગમે ત્યાં ચાલ્યો જ. ફરીથી આ શહેરમાં કોઈની નજરે પડ્યો છે તો તારી વાત તેં જાણી.’
આ પ્રમાણે રાજકન્યાએ ધમકી આપવા માંડી.

‘હું તો આમાં કંઈ જ સમજતો નથી. મારા ઉપર ગુસ્સે ન થશો. હું તો કાલે સવારે મારે રસ્તે પડીશ.’ એકીશ્વાસે જેમતેમ કરી થોથરાતી જીભે કાળિયાએ ખુલાસો કર્યો.

‘નક્કી આ ગમાર મૂર્ખ સાથે પરણાવી ચુડામણિએ મારા પર વૈર લીધું છે. ગમે તેમ હવે તો એ મારો પતિ છે. મારો ધર્મ છે કે મારે એને સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચુડામણિને બતાવી દેવું જોઈએ કે ચંપકલતિકાએ મૂર્ખપતિને પણ સુધાર્યો ખરો.’

૧૨

આ પ્રમાણે આખી રાત મનમાંને મનમાં વિચાર કરી બીજે દિવસે વહેલી સવારે કોઠને પણ ખબર ન પડે તેમ રાજકુંવરી પોતાના પતિ કાળિયાને નહી કાંઠે આવેલા સરસ્વતીના વિદ્યામંદિરે તેડી ગઈ.

ચંપકલતિકાએ વિદ્યામંદિરના આચાર્યને બધીએ વાત કહી સંભળાવી. આચાર્યે રાજકન્યાની જન્મ-કુંડલી જોઈ કહ્યું 'દીકરી! નિરાશ ન થા. તારા ભાગ્યમાં માંડેલો પતિ મૂર્ખ રહેવા નથી સરજાયો.

આજે જે લોકો એને 'મૂર્ખ' કહેતા હશે એજ લોકો એને આવતી કાલે 'મહા કવિ' કહી સત્કારશે.

તું જ. હું એને મહાકવિ બનાવીશ. 'આમ કહી આચાર્યે રાજકન્યાને શાંતવન આપ્યું.

સુંદર એવા એ સરસ્વતીના વિદ્યામંદિરની અબુધ કાળિયા ઉપર અસર થવા માંડી. એને સરસ્વતી એને વિદ્યાની ઉપાસના કરવાની ધૂન લાગી.

[૬]

એક સવારે—

કાળિયાએ સરોવરમાં સ્નાન કરી, લીને કપડે
એક પગે ઉભા રહી, સરસ્વતી દેવીના મંદિરમાં
એકાગ્ર ચિત્તે તેણે ભાવનાપૂર્વક આચાર્યે શીખવ્યા
મુજબ સરસ્વતી દેવીના મંત્રનું રટણ શરૂ કર્યું.

‘શુકલાં વીકળ વિચાર સાર પરમા
રાધાં જગદ્ વ્યાપિનીમ્ ।

વીણા પુસ્તક ધારિણી મ ભયદાં
જડયાન્ધ કારા પકામ્ ।

હસ્તે સ્ફાટિક માલિકાં વિદ્યતીં
પદ્માસને સંસ્થિતામ્ ।

વન્દેતાં પરમેશ્વરી ભગવતીં
બુદ્ધિ પ્રદાં શારદામ્ ।’

આ પ્રમાણે કાળિયાએ ત્રણ દિવસ અને ત્રણ
રાત નિરાહાર રહી, એકધારી આરાધના કરી.
આખરે ‘હું માતાજી ! મને પ્રસન્ન થાઓ અને બુદ્ધિ
વૈભવ આપો.’

માતા પ્રસન્ન થયા નહિ, તેથી વિચાર કર્યો કે હવે મૂર્ખ ગણાઈ જીવવું શું કામનું? આમ વિચાર કરી પોતાની પત્નીએ મારેલા મહેંણા યાદ કરી, પોતાની મૂર્ખતાનો પરતાવો કરી પોતાની જીભ દાંત વડે દાખી ખાણ કાઢવા તૈયાર થયો. માતાએ જાણ્યું કે આ પ્રાણશુ નક્કી આત્મહત્યા કરશે તેથી મને પ્રભ્રહ્મણ લાગશે. આથી માતાએ હાથ પકડી કહ્યું,

‘શા માટે આત્મહત્યા કરે છે?’

‘જાણતર વગર જીવતર શા કામનું?’

‘માગ! માગ! તારે જે જોઈએ તે માગ.’

‘માતા! તમે મારી જીભ પર વાસ કરો.’

‘જીભ બહાર કાઢ.’

કાળિયાએ જીભ બહાર કાઢી એટલે સરસ્વતિનો ખીજ મંત્ર લખી દીધો, અને કહ્યું, “મારી કૃપાથી તારું વચન અત્યારથી સત્ય ઠરશે. તું મહાકવિ ગણાઈશ. આખા ભૂમંડલમાં તારી કીર્તિ ફેલાશે. આજથી તું કાલિદાસ આ નામથી પ્રખ્યાતિ મેળવીશ. તારી વિદ્યા પ્રખ્યાતિ પામશે. કામ પડે હું તારી વહારે ચઢવા તૈયાર છું” આ પ્રમાણે વરદાન આપી દેવી અલોપ થઈ ગયા.

[૭]

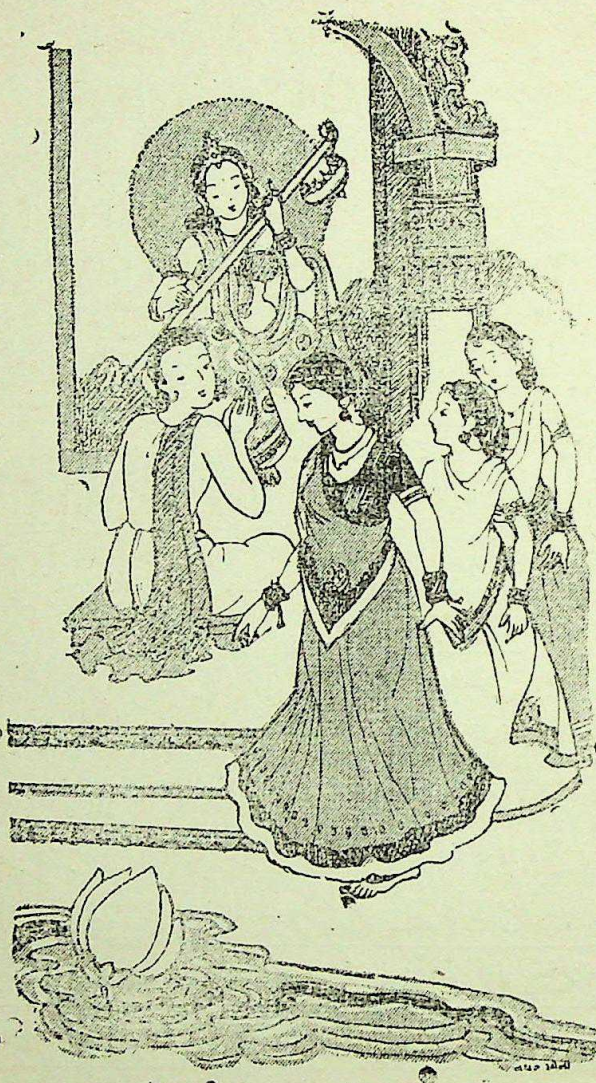
સંધ્યાકાળ થયો. ચંપકલતિકા સખીમંડળ સાથે દેવીનું પૂજન કરવા પોતાના હંમેશના નિયમ મુજબ આવી. આવી જુએ છે તો મંદિરમાં કોઈ પુરૂષ એકાગ્રચિત્તે સ્તુતિ કરતો હતો. આ જોઈ રાજ-કન્યાએ પોતાની સખીઓને કહ્યું.

‘આમ કેમ? પવન વાતો નથી, પક્ષી અથવા માણસ કોઈ દેખાતું નથી તે છતાં આ સરોવરનાં શાંત પાણીની અંદર કમળ કેમ ડોલે છે?’

‘બા, અમને શી ખબર પડે.’

કાલિદાસના કાનમાં આ શ્લોકનો ધ્વની જતાં તે ચોંક્યો. પાછું વાળી જોતાં પોતાની વિવાહિત સ્ત્રીને જોઈ. તેણે પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં કહ્યું.

‘કાળા રંગનો ભમરો રાત પડવાથી કમળમાં પૂરાઈ ગયો છે. હે સ્ત્રી! એ ભમરો સૂર્યોદય થયા પહેલાં મુક્ત થઈ શકશે નહિ. તેથી જ આ કમળ ડોલે છે.’



આ સાંભળી રાજકન્યા વિસ્મય પામી, અને વિચાર કરવા લાગી કે એમણે દેખાડેલી મૂર્ખાઈ તો માત્ર મારી પરિક્ષા કરવા વાસ્તેજ હશે. એ પોતાના પતિના ચરણમાં ઢળી પડી અને બોલી. 'હું નાથ ! મારો કંઈ અપરાધ થયો હોય તો ક્ષમા કરજો.'

કાલિદાસે કહ્યું 'રાજકન્યા તારો કંઈ અપરાધ નથી. જે કંઈ બન્યું છે તે દેવીની કૃપાથીજ બન્યું છે. હવે હું તારી સાથે નહિ આવું. કારણ, દેવીના દર્શન કરવાનો માર્ગ તેજ બતાવ્યો છે. તેથી તું મારી ગુરૂ થઈ. હવે મારે તથા તારે પતિ પત્નીનો સંબંધ રહ્યો નથી. આમ કહી કાલીદાસ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

એ 'મૂર્ખ'ની મૂર્ખતા કયાંયે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. એના દિવ્યચક્ષુ જાણે ઉઘડી ગયા હોયને, એમ એની વિદ્યાએ એની જ્ઞાનપ્રતિભાએ અનેકને આંજવા માંડ્યા. એ થયો મહાન કવિ-કવિવર-પ્રતિભા-વિદ્યાસંપન્ન-સંસ્કાર સ્વામી !

એ કવિ બન્યો. રાસ રાસેશ્વરનો સર્જક !

'રસોવૈસ'-માંજ જીવનની કલ્પનાને ઉર્ધ્વ-

ગામી બનાવતો, વિશ્વમાં પ્રેમ અને સંસ્કારની કુમાશ-
ભરી સુગંધી ધુપસળીને જલાવનાર એજ મહાન
કવિ કાલિદાસ.

એ કવિની કીર્તિપ્રભા દશે દિશામાં પ્રસરવા
લાગી. એના નામથી ભારતવર્ષના સંસ્કારકેન્દ્રો
ગૂંજવા લાગ્યા. એની કવિતા રસિકોની જીવનદોરી
બની રહી.

ઉજ્જયિનીના સમ્રાટ મહારાજ ભોજે અને
સમસ્ત વિશ્વે જાણ્યું અને અનુભવ્યું કે જગતનો
અમર બનેલો કવિ કાલિદાસ એક વખત 'મૂર્ખ'
કહેવાતો હતો. મહારાજ ભોજની કીર્તિપ્રભા એમની
દાનવીરતા અને વિદ્યારસિકતાથી દેશ દેશાન્તરમાં
પ્રસરી હતી. લોકો કહેવા લાગ્યા કે ભોજનો દરબાર
તો 'પંડિતોનું મોસાળ' છે.

કાલિદાસે મહારાજ ભોજનું નામ સાંભળ્યું.
એણે અવન્તિ જવાનો નિર્ણય કર્યો, અને એ અવન્તિ
ભણી ચાલી નીકળ્યો. ખરેખર આ દુનિયા અનેક
અમકૃતિઓથી ભરપૂર છે.

[૧]

ભોજરાજની જીવનકથા

ગાઢ જંગલમાં ઝણ ઝણ ઝણઝણ કરતો પૂર-
પાટથી રથ ચાલ્યો જતો હતો. મોટો એવો વડલો
આવતાં રથની અંદરથી અવાજ સંભળાયો.

‘ રથને ઉભો રાખ. ’

અને તરતજ રથ ઉભો રહ્યો.

રથને ઉભા રાખવાની આજ્ઞા આપનાર બોલ્યો,

‘ ભોજ ! નીચે ઉતરો. ’

‘ પણ વત્સરાજ ! આપણે તો માતાના દર્શને
જવું છે ને ? અહિંયા શું કામ છે ? ’

‘ મહારાજ મુંજરાજે આપને એક વાત કહે-
વાની કહી છે તે મને હમણાં યાદ આવી. જો આપ
નીચે ઉતરો તો હું આપને કહું. ’

‘ ભલે. ચાલો ત્યારે. ’ આમ કહી કુમાર ભોજ
અને વત્સરાજ રથમાંથી નીચે ઉતર્યા. નીચે ઉતરી

વત્સરાજે રથના સારથીને કહ્યું, 'હવે તું જા. હું અને ભોજકુમાર ચાલીને આવશું.'

વત્સરાજની આજ્ઞા સાંભળી રથ તો ફરી પાછો
ઝણ ઝણ ઝણ ઝણ કરતો અદૃશ્ય થઈ ગયો.

રથ દેખાતો ખંધ થતાં વત્સરાજ બોલ્યો.

'કુમાર! આપના કાકા મુંજરાજને કોઈ જોશીએ
કહ્યું કે ભોજના નસીબમાં રાજ્યની પ્રાપ્તિ લખી છે.
આ સાંભળી મુંજરાજએ તમારો વધ કરવાની આજ્ઞા
કરી છે.' આમ કહી વત્સરાજ મુંગો રહ્યો એટલે
ભોજ બોલ્યો,

'વત્સરાજ! તમે શા માટે ચિંતા કરો છો?
ખધું ઈશ્વરની ઈચ્છા મુજબ બને છે. દેવની ગતિને
કોણ પાર પાડી શકે છે? જેને રામ રાખે તેનો કોણ
વાળ વાંકો કરી શકે એમ છે? જેનું માત આવી
ખુદાચું હશે તેને કોણ ખચાવી શકે એમ છે? તમે
તો રાજસેવક છો. તમે મહારાજ મુંજના સેવક
છો. તમે તો માત્ર તેની આજ્ઞાના તાબેદાર છો.
માટે તમે તમારી ફરજ બજાવો અને મારા
મૃત્યુના નિમિત્ત માત્ર બનો.' આમ કહી ભોજ-
કુમાર શ્વાસ ખાવા થંભ્યો. થોડીવાર રહી ફરી પાછો

બાલ્યો, 'વત્સરાજ ! કાકા તમને પૂછશે કે ભોજે
મરતી વખતે શું કહ્યું હતું, તો એ માટે હું તમને
એક પત્ર લખી આપું છું તે તમે એને આપજો.

આમ કહી ભોજે વડના ઝાડનું એક પાંદડું
લઈ સળીથી તેનો પડીયો બનાવી છરી વડે પોતાની
નંગ કાપી તે પડીઆમાં લોહી નાખી તે લોહીથી
સળી વડે એક પાન પર એક શ્લોક લખીને વત્સ-
રાજને કહ્યું,

‘આ લ્યો ! આ પાંદડું મારા કાકા મુંજરાજને
દેજો. હવે સુષેથી તમે રાજની આજ્ઞા પ્રમાણે મારો
વધ કરો.’

વત્સરાજે વડના પાંદડાં ઉપર ભોજકુમારે
લોહીથી લખી આપેલા સંદેશો વાંચ્યા. એ વાંચી
એનું હૈયું દયાથી ભીનું થયું, એની આંખમાં આંસુ
આવ્યા. એ બે હાથ ભેડી ભોજના પગમાં પડ્યો,
અને બાલ્યો.

‘ભોજકુમાર ! મને ક્ષમા કરજો. ધિક્કાર છ
મને કે આપ ધર્માત્મા જેવાનો પ્રાણ લેવા માટે હું
તૈયાર થયો.’ આમ ભોજને કહી પ્રણામ કરી તેને

૨૨

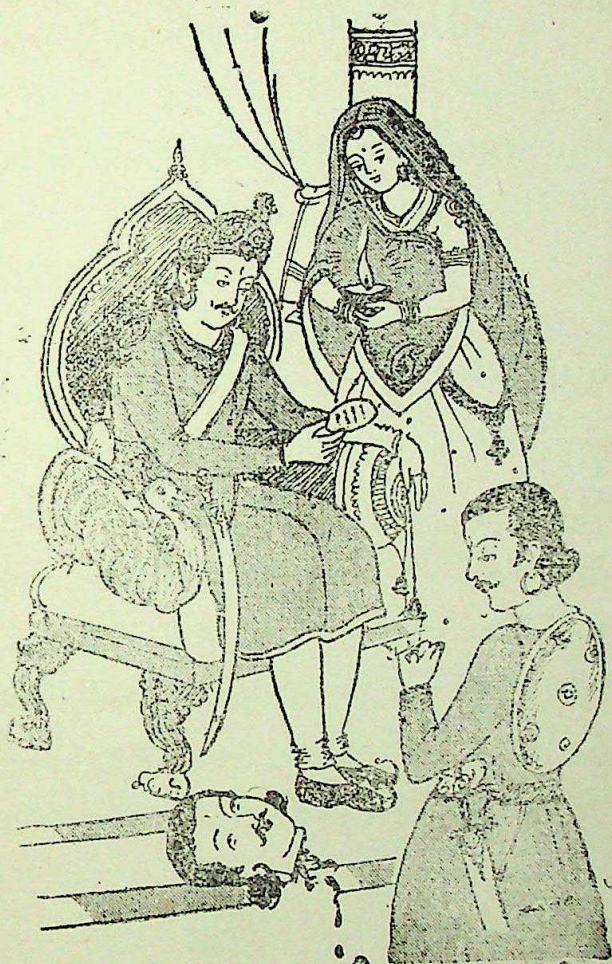
પોતાની સાથેજ તેડી લાવી ગાઢ અંધારામાં પોતાનું એક ઘર જે ગામથી દૂર હતું ત્યાં લાવીને ભોંયરાની અંદર છપાવીને રાખ્યો.

ત્યાર પછી વત્સરાજ પોતે એક શિલ્પકાર પાસે ગયો અને તેની પાસે ઉત્તમ કુંડલવાળું, તેજસ્વી ચહેરાવાળું અને બંધ આંખોવાળું આબેહુબ ભોજની જેવું માથું કરાવી તે માથાને લઈ દરબારમાં આવ્યો. આવીને મુંજને પ્રણામ કરી તેણે કહ્યું. ‘મહારાજ ! આપે આજ્ઞા કરી તે મુજબ કરી આવ્યો છું.’

મુંજે ભત્રિજનો વધ થયેલો જાણી વત્સરાજને પૂછ્યું. ‘વત્સરાજ ! ભોજનો શિરચ્છેદ કરતી વખતે એ કાંઈ બોલ્યો હતો ?’

વત્સરાજે રાજના હાથમાં પાંદડું આપતાં
રાજાએ પોતાની રાણીની પાસે દીવો મંગાવી તે
પાન પર લખેલા અક્ષરો વાંચ્યા. તેમાં લખ્યું હતું,

હું મુંજ ! સઘળી પૃથ્વિનો પતિ અને સત્ય-યુગના શણગાર જેવો માંધાતા પણ મરી ગયો છે. સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધનાર અને દશ માથાવાળા રાવણને મારનાર રામચંદ્રજી પણ આજે નથી. બીજા



૨૪

યુધિષ્ઠિર જેવા રાજાઓ પણ સ્વર્ગવાસી થયા છે.
આમાંના કોઈની સાથે પૃથ્વી ગઈ નથી, પણ હે રાજા !
તે તારી સાથે જરૂર આવશે.’

આ વાંચતા મુંજ બેભાન થઈ ગયો અને ધરતી
પર પડી ગયો. એને હવે ભોજનો વિચોગ સાલવા
લાગ્યો. એ દિવસ અને રાત ભોજનાજ વિચાર કરવા
લાગ્યો. અન્નજળનો પણ ત્યાગ કર્યો. તેના પ્રધાન
બુદ્ધિસાગરે તેને ઘણું સમજાવ્યો પણ મહારાજ મુંજે
કહ્યું : ‘ મેં પુત્ર જેવા ભોજને મારી નાંખાવ્યો છે
માટે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહો ? ’

બુદ્ધિસાગરે બ્રાહ્મણોને બોલાવી પૂછ્યું. બ્રાહ્મણો
બોલ્યા, ‘ રાજા ! તમે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરો. ’

પછી રાજાએ તે રાતમાંજ અગ્નિમાં પ્રવેશ
કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. લોકોમાં ખબર ફેલાઈ ગઈ કે
રાજા ભોજને મારીને પાપની ખીકથી અગ્નિમાં પ્રવેશ
કરે છે.

વત્સરાજે આ ખબર સાંભળી પ્રધાન બુદ્ધિ-
સાગરને ધીરેથી કહ્યું ‘ બાપા ! ભોજકુમારને મેં
જીવતો રાખ્યો છે. ’ આ સાંભળી બુદ્ધિસાગરે તેના

કાનમાં કાંઈક વાત કરી, તે સાંભળી, વત્સરાજ
ચાલ્યો ગયો.

ઝેટલામાં એક યોગી મુંજના દરબારમાં આવ્યો.
એને જોઈ બુદ્ધિસાગરે પૂછ્યું, 'જોગીરાજ ! ક્યાંથી
પધારો છો ? આપની પાસે કોઈ ચમત્કારી કળા કે
ઔષધ છે ?'

જોગી બોલ્યો, 'અમારો કોઈ દેશ નથી. અમે
તો આખી પૃથ્વી પર ફરીએ છીએ. અમે સર્પ
કરડેલાને, ઝરથી પીડાયેલાને, રોગથી ઘેરાયેલાને અને
જેનું માથું શસ્ત્રથી છેદાઈ ગયું હોય તેને આ બધી
પીડાઓમાંથી મુક્ત કરી દઈએ છીએ.'

મહારાજ મુંજે કહ્યું, 'હું યોગિરાજ ! મેં મારા
પુત્રને મારી નાંખાવ્યો છે તેને જીવતો કરી મારું
રક્ષણ કરો.'

જોગી બોલ્યો, 'રાજા ! ગભરા નહિ તારો પુત્ર
જીવતો થશે. હમણાંને હમણાં બુદ્ધિસાગરની સાથે
સ્મશાનમાં હોમ કરવાના પદાર્થો મોકલાવી આપ.'

યોગીના કહેવા મુજબ સ્મશાનમાં હવનકુંડ
તૈયાર કરવામાં આવ્યો. હવનની સામગ્રી હાજર થઈ.

૨૬

બુદ્ધિસાગરના કહ્યા મુજબ વત્સરાજે ભોજને સુંદર વસ્ત્રો અને આભુષણો પહેરાવી ત્યાં ધૂપાવી રાખ્યા. જ્યારે હવનની આહુતિનો ધૂમાડો ચારે બાજુ ફેલાયો અને દરેકની આંખો ધૂમાડાથી ખળવા લાગી ત્યારે આ અંધારાનો લાભ લઈ યોગી ઉભો થઈ ચાલ્યો ગયો અને ધૂમાડો આછો થતાં લોકોએ જોયું તો હસતા ભોજકુમારને ત્યાં ઉભેલો જોયો.

લોકો આનંદમાં આવી ગયા. ભોજને મોટા હાથી પર બેસાડી દરબારમાં લાવ્યા. મુંજરાજ ભોજને જોઈ રડી પડ્યો. ભોજે તેને રડતો અટકાવી તેના વખાણ કર્યા. પછી રાજ થયેલા રાજાએ ભોજને સિંહાસન પર બેસાડી તેનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. આ પ્રમાણે ભોજને રાજ્યપ્રાપ્તિ થઈ, અને તે રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

‘રાજ્યલોભને લઈ કાકાએ ભત્રિજને વનમાં મારી નાંખાવવા મોકલ્યો પણ દેવની કૃપાથી ભાગ્ય-દેવીએ એને બચાવી રાજલક્ષ્મી અપાવી. ખરેખર ‘રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ?’

[૩]

કાલિદાસ ઉજ્જયિનીમાં

‘જે બ્રાહ્મણ છતાં પણ અભણ હોય તો તેને મારા નગરમાંથી બહાર કાઢી મૂકજે અને કુંભાર છતાં પણ વિદ્વાન હોય તો તેને મારા નગરમાં રહેવા દેજે.’

રાજસિંહાસન પર બેઠા પછી મહારાજ ભોજે મંત્રી બુદ્ધિસાગરને આ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી. ત્યાર-પછી ધારાનગરીમાં કોઈ પણ અભણ રહ્યો નહિ. વરરૂચિ, બાણ, મયુર, રેફળ, હરિશંકર, કલિંગ, કર્પૂર, વિનાયક, મદન, વિદ્યાવિનોદ, કોકિલ અને તારેન્દ્ર આ સર્વે શાસ્ત્રોમાં પારંગત અને વિદ્યારસિક પાંચસો વિદ્વાનો ભોજની સભાને શોભાવવા લાગ્યા.

એક દિવસ મહારાજ ભોજરાજ સિંહાસન પર બેઠા હતા, તે વખતે દ્વારપાળે આવી નમન કરી કહ્યું, ‘મહારાજ ! કોઈ બ્રાહ્મણ બહાર ઉભો છે. એ કહે છે કે હું મહારાજનો મસીઆઈ ભાઈ થાઉં છું.’

રાજાએ કહ્યું, 'તેને અંદર આવવા દે.'

મહારાજની આજ્ઞા થતાં દ્વારપાળે તેને મહારાજ
હજૂર હાજર કર્યો.

ભોજરાજે પૂછ્યું, 'મારી માસી ખુશીમાં છે ?'

'મહારાજ ! આપના દર્શન થતાં પહેલાં કુશળ
અને ખુશીમાં હતા અને હવે શંકા ઉત્પન્ન થાય છે.'

'આપનું નામ ?'

'સેવકને કાલિદાસ કહે છે.'

'કહો કવીરાજ અહિં પધારવાનું કંઈ કારણ ?'

'હું રાજન ! દૂર દેશમાં આપની કીર્તિ સાંભળી
મારા કાન તૃપ્ત થયા, પણ આપના દર્શન કરવાને
માટે મારા નેત્રો આતુર હતા. આ પ્રમાણે કાન અને
નેત્રો વચ્ચેના ભેદભાવને મટાડવા આપના દર્શન
કરવા સેવકનું અહિં આવવું થયું છે.'

ત્યાં તો સભામાં બેઠેલા એક પંડિતે પૂછ્યું,

'મહારાજ ! કાલિદાસ કહે છે કે એ તમારી
માસીનો દિકરો થાય છે, તો એ શી રીતે ?'

આ સાંભળી મહારાજ હસી પડ્યા અને બોલ્યા,
'પંડિતો !'



લક્ષ્મી અને સરસ્વતિ બન્ને બેનો છે. લક્ષ્મીનો
પુત્ર હું અને સરસ્વતીનો પુત્ર કાલિદાસ.

આ પ્રમાણે અમે બન્ને મક્કીઆઈ ભાઈ થઈએ.’

આ સાંભળી સઘળા પંડિતો આનંદ પામ્યાં.
 મહારાજ ભોજે કાલિદાસની વાક્યચાતુરીના વખાણ
 કરી એને એક હજાર અને એક સોનામહોરો આપ-
 વાની આજ્ઞા કરી. કાલિદાસે તે સ્વીકારી મહારાજને
 આશિર્વાદ આપતાં કહ્યું, ‘સારા કવિના શબ્દોની
 કદર સારો કવિ હોય તેજ જાણે છે. ખીજ કોઈ
 જાણતા નથી.’

[૪]

પધારો મૂર્ખ

મહારાજ ભોજ રાજમહેલમાં મહારાણી અને
એની દાસી એકાંતમાં વાત કરતા હતા ત્યાં જઈ
પહોંચ્યા.

મહારાજને આચિંતા આવેલા જોઈ મહારાણીએ
કહ્યું,

‘ પધારો મૂર્ખ. ’

મહારાજ ભોજ આ સાંભળી નવાઈ પામ્યા.
એમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે મેં એવી તે શી મૂર્ખાઈ
કરી કે રાણીએ મને કહ્યું ‘ પધારો મૂર્ખ. ’

રાજ ભોજ તો મહેલમાંથી રાજસભામાં આવ્યા.
જેમ જેમ એક પછી એક પડિતો આવતા જાય
તેમ તેમ તે ‘ પધારો મૂર્ખ ’ કહી દરેકનો સત્કાર
કરતા જાય. આ સાંભળી દરેક જણ નવાઈ પામી,
ગુપ્તગુપ્ત પોત પોતાના આસને બેસી જાય.



એટલામાં તો કાલિદાસ કવિ આવી પહોંચતા
મહારાજ ભોળે એનો સત્કાર કરતાં કહ્યું,
'પધારો મૂર્ખ.'

આ સાંભળી કાલિદાસ તો ગુસ્સામાં આવી ગયા
અને કહેવા લાગ્યા. 'મહારાજ ! આપે મને શા
કારણથી મૂર્ખ કહ્યો ? શું હું અહિં રસ્તામાં ખાતો
ખાતો આવ્યો છું ? કે હું આપની સાથે હસતો
હસતો વાત કરું છું ? શું મેં વીતી ગયેલી વાતનો
કદિ શોક કર્યો છે ? કે કોઈ દિવસ મેં મારા મોઢે
મારા વખાણ કર્યા છે ? વળી કોઈ દિવસ હું તમે
અને કોઈ બીજું એકાંતમાં બેસી વાત કરતા હો
ત્યારે આચિંતો આવ્યો નથી ? તો પછી મહારાજ !
આપે મને મૂર્ખ કહેવાનું કારણ શું ?'

રાજા ભોળને તો પોતે શી મૂર્ખતા કરી હતી
તેનું કારણ જાણવું હતું એ કાલિદાસના મોઢેથી
મળી ગયું, કારણ એ હતું કે મહારાણી અને દાસી
એકાંતમાં વાત કરતા હતા ત્યારે પોતે ત્યાં આચિંતા
ગયા હતા.

મહારાજ ભોજે કાલિદાસનો જવાબ સાંભળી
સભામાં બની ગએલ બધી વાત કહી સંભળાવી.

‘ મારી મૂર્ખાઈનું કારણ જાણવા માટે મેં તમારી
પરિક્ષા કરવા માંડી, પણ તમારામાંથી કોઈ પણ
મને સંતોષ આપે તેવો જવાબ આપી શક્યા નહિ.
માત્ર એક જ જણે તે કવિ કાલિદાસે જવાબ
આપ્યો છે. ’

આ સાંભળી દરેક જણે જમીન તરફ મીટ
માંડી. સિવાય કાલિદાસ અને રાજ ભોજ.

[૫]

કાલિદાસનો ન્યાય.

એક હતો વાણિયો. તેને બે દિકરા હતા. નાનો દિકરો ડાહ્યો અને બુદ્ધિશાળી હતો. મોટો દિકરો મૂર્ખ અને ઉડાઉ હતો. વાણિયો ભો મરણ પથારીએ પડ્યો. બન્ને દિકરા એની પડખેજ હતા. ડોસાનો વિચાર પોતાની બધીએ મિલકત નાના દિકરાને આપવાની હતી, કારણ એ ડાહ્યો હતો, બુદ્ધિશાળી હતો, પણ જો તે વાતની પેલા બદમાશ મોટા દિકરાને ખબર પડી જાય તો તે ડોસાનું ગળું દબાવી દઈ બધી જ મીલકત પોતે હજમ કરી જાય, આથી તેણે એક વસીયતનામું કર્યું, તેમાં લખ્યું કે મારા બે દિકરામાંથી એકને જ બધી મીલકત આપવી.

થોડા વખતમાં તો ડોસો મરી ગયો. બાપનો સારી રીતે દહાડો કરી બેમાંથી મીલકતનો વારસ કોણ



બને તેનો ન્યાય કરાવવા મહારાજ ભોજની કચેરીમાં ગયા.

મહારાજ ભોજે બધીયે વાત સાંભળી કાલિદાસને કહ્યું, ‘કાલિદાસ ! વસિયતનામામાં લખ્યા મુજબ સાચો વારસદાર કોણ એ શોધી કાઢો.’

‘ભલે મહારાજ’ આમ કહી કાલિદાસે તેમના બાપની છખી મંગાવી એક ઓરડામાં મૂકાવી. પછી નાના છોકરાને અંદર બોલાવી કહ્યું,

‘આ છખીને તારો જોડો મારી ફેંડી નાખ.’

ત્યારે નાનાએ જવાબ આપ્યો. ‘ક્ષમા કરજો. એ મારાથી નહિ બને.’

ત્યાર પછી મોટા છોકરાને અંદર બોલાવી કાલિદાસે પૂછ્યું. ‘આ કોણ છે ?’

‘મારા બાપા.’

‘એને તારો જોડો મારી ટુકડે ટુકડા કરી નાખ.’
આ સાંભળી તેણે કાલિદાસના કહેવા મુજબ પોતાના બાપની છખી ભાંગી નાખવા પગમાંથી જોડો કાઢ્યો.

૩૮

કાલિદાસે તેને તેમ કરતો અટકાવી કહ્યું. 'હવે રહેવા દે મૂરખા, રહેવા દે.'

ત્યાર પછી કાલિદાસે રાજસભામાં આવી કહ્યું, 'મહારાજ ! ડોસાની બધી મીલકતનો વારસ નાનો છોકરો છે. '

‘એનું કારણ ?’

‘મોટો છોકરો બુદ્ધિ વગરનો છે.’

‘અ તમે કેવી રીતે જાણ્યું ?’

કાલિદાસે બનેલી હકીકત કહી સંભળાવી.

આ સાંભળી મહારાજ ભોજ અને બીજા પંડિતો નવાઈ પામ્યા.

[૬]

અદેખાઈની આગ.

છત્રપતિ ભોજ રાજની સભામાં કવિવર કાલિદાસની દિવસે દિવસે ઉન્નતિ થતી જોઈ કેટલાક ઈર્ષાળુ પંડિતોએ કાલિદાસનું માનભંગ કરવાનો વિચાર કર્યો.

આથી એક સમયે બધા પંડિતોએ જઈ મહારાજને કહ્યું, ‘મહારાજ ! આપણી સભાના શણુગાર રૂપ કવિ કાલિદાસ જે કે બ્રાહ્મણ છે છતાં એ માંસાહારી છે.’

‘એનો પૂરાવો શું ?’ મહારાજે પૂછ્યું.

‘મહારાજ ! જ્યારે એ ગંગાપર નાહવા જાય છે ત્યારે એ ત્યાંથી માછલા પકડે છે’ એક પંડિતે કહ્યું.

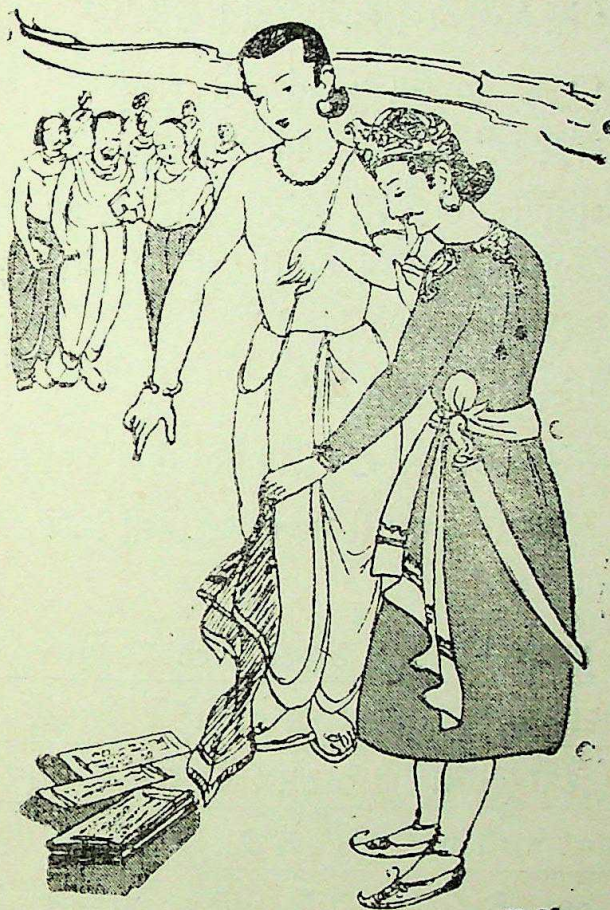
‘બલે ત્યારે. જે તમારા કહેવા મુજબ ખરું પડશે તો હું કાલિદાસને અહિંથી કાઢી મૂકીશ.’ આ સાંભળી બધા પંડિતો મનમાં મનમાં ખૂશી થયા.

આ વાતને થોડા દિવસ વીત્યા પછી એક દિવસ સવારના પહોરમાં જ્યારે કાલિદાસ ગંગામાં વાડી, સંધ્યાવંદન કરતા હતા ત્યારે એક પંડિતે લાગ જોઈ કાલિદાસને ખબર ન પડે તેમ પાણીમાંથી એક માછલી પકડી કાલિદાસના ભીના વસ્ત્રોમાં સંતાડી દીધી. માછલી સંતાડી દીધા પછી એ તો ગયો મહારાજ ભોજ પાસે અને કહેવા લાગ્યો, મહારાજ ! આપને જો કાલિદાસ સંબંધી ખાત્રી કરવી હોય તો ચાલો. એ હમણું અહિંથી નીકળશે, ત્યારે તમે અને ખગલમાં શું સંતાડ્યું છે તે વિષે પૂછજો.'

કાલિદાસ તો ગંગામાં સ્નાન કરી, ખગલમાં પોતાનું ભીનું વસ્ત્ર તથા રઘુવંશ કાવ્યનો ગ્રંથ તથા હાથમાં જળપાત્ર લઈ પોતાના ધ્યાનમાં ચાલ્યા જતા હતા. રાજ ભોજે તેની નજીક આવી ખગલામાંના વસ્ત્ર સામે આંગળી ચીંધી પૂછ્યું, 'ખગલમાં શું છે?'

કાલિદાસને તો કોઈ જાતની ખબર નહોતી, એટલે એમણે કહ્યું, 'મહારાજ ! આતો માફ લખેલું પુસ્તક છે.'

‘તો પછી એમાંથી પાણી કેમ ટપકે છે?’



૪૨

‘એમાંનો સાર કાવ્યરસ ઝરે છે.’

‘તો પછી ગંધ શાની આવે છે?’

‘રામ રાવણના યુદ્ધમાં જેનું મૃત્યુ થયું એની એ દુર્ગંધ છે.’ કાલિદાસે શાંતિથી કહ્યું.

મહારાજ ભોજની શંકા વધારે પ્રબળ બની હતી; એમણે ગુસ્સામાં આવી કહ્યું. ‘ત્યારે પછી પૂછડા જેવું કેમ દેખાય છે?’

‘એ તો તાડપત્ર છે.’

‘તો પછી તેમાં જીવ હોય એવું કેમ દેખાય છે?’

‘એમાં રઘુવંશની મહત્તા ગવાયેલી છે એટલે એ સંજીવન છે.’

કાલિદાસે આમ કહેતાં તત્કાલ ભોજ રાજે
કાલિદાસની બગલમાંના વસ્ત્રને ખેંચી ઝાટકી બેયું
તો (દૈવી કૃપાથી?) તાડપત્ર પર લખેલ રઘુવંશના
કાવ્યના પાના જમીન પર પડ્યા.

આ ભ્રેષ્ઠ ત્યાં ટોળે વળેલા પંડિતો ભોંઠા પડી ગયા.

ભોજ રાજે કાલિદાસની ક્ષમા માંગી ભાવપૂર્વક

સન્માન કર્યું. કાલદાસની અદેખાઈ કરનારા પંડિતો
પર ઘિઠ્ઠકાર વરસાવ્યો, એટલે પંડિતોએ મહારાજની
ક્ષમા માંગી.

મહારાજે કહ્યું, ‘જાઓ ! આ વખત જવા દઉં
છું, પણ હવે પછી આ પ્રકારની વાત મારા કાન પર
આવી છે તો દેહાંત દંડની શિક્ષાને પાત્ર થશો.’

આ સાંભળી ધીમે ધીમે એક પછી એક પંડિ-
તોએ ત્યાંથી જવા માંડ્યું.

[૭]

આપ વડાઈ.

મહારાજ ભોજ અને પંડિત કાલિદાસ વાતો કરતાં રાજબાગમાં ફરતા હતા. કાલિદાસ મહારાજના જમણે પડખે ચાલતો હતો, એટલામાં કાલિદાસનો વિરોધી દિનમણિ પંડિત પણ ત્યાં આવ્યો. એ મહારાજના ડાબે પડખે ઉભો રહી બાગમાં ફરવા લાગ્યો.

આડી અવળી વાતચીત પુરી થતાં, કાલિદાસને મહારાજની જમણી બાજુએ ચાલતો જોઈ એનું અપમાન કરવા દિનમણિ બોલ્યો, ‘મહારાજ ! ડાબો હાથ જો કે કંઈ કામમાં આવતો નથી છતાં પણ એ ઘણા ઉત્તમ કાર્યો કરે છે.’

‘જેવાં કે ?’ ભોજ રાજે પૂછ્યું.

‘રણસંગ્રામમાં દુશ્મના માથાને ઘડથી અલાયદું કરવા માટે પહેલાં ડાબો હાથજ દુશ્મનના માથાના વાળ પકડે છે.’



‘સાચી વાત છે.’ રાજ ભોળે પાનો ચઢાવ્યો.

‘ઘોડેસ્વાર થતાં ડાબો હાથજ લગામ ઝાલે છે.’

‘એ પણ ખરી વાત છે.’ મહારાજે કહ્યું.

‘યુદ્ધમાં ડાબો હાથ ઢાલ અથવા ધનુષ્ય પકડી રાખે છે, પછી જમણો હાથ તલવાર કે તીર ચલાવે છે.’

આ પ્રમાણે ડાબો હાથ જમણા હાથ કરતાં કેટલા બધા ઉત્તમ કામો કરે છે. દિનમણિએ આમ કહી મહારાજના મોઢા સામું બેયું.

‘વાહ ! પંડિત વાહ ! ખરી વાત કરી.’ મહારાજ ભોળે વખાણ કર્યા.

‘પણ મહારાજ !’ કાલિદાસે ધીમે રહી વાતની શરૂઆત કરી. ‘ડાબો હાથથી દાન દેવાતું નથી.
કારણ એનું સ્થાન તો જંગલ જવા માટે, પાણીથી
ભરેલો લોટો ઉપાડવા તથા એ પાણી ઢોળી નાખવા
માટે નક્કી કરાયેલું છે.’

આ સાંભળી મહારાજ ભોજ એકદમ હસી પડ્યા, અને બોલ્યા, ‘કાલિદાસ ! તેં તો ભારે કરી.’

દિનમણિ પંડિત હવે શું જવાબ આપવો એ
 વિચાર કરતો શરમથી નીચું બેઠો ગયો. કાલિદાસ
 તો તાક્યું તીર ફેંકી મહારાજની સાથે ખીજ વાતોએ
 વળગ્યો. દિનમણિ તો ગુપચૂપ રાજબાગમાંથી નીકળી
 ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયો.

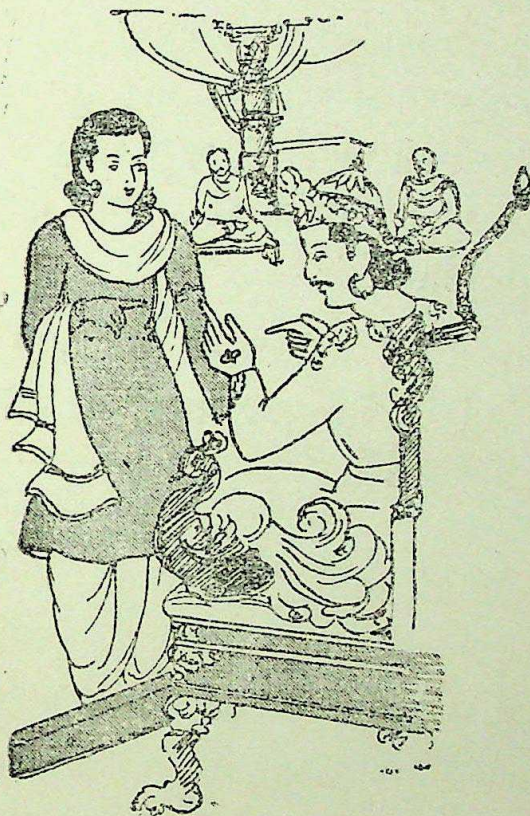
[૮]

ચંતુર કાલિદાસ.

‘ પંડિતો ! મારા હાથ પર બેઠેલી આ મધમાખી
શા માટે એનું માથું પછાડે છે ? એ શું ફરીઆદ
કરે છે ? ’ મહારાજ ભોળે પૂછ્યું.

આ પ્રશ્ન સાંભળી બધા પંડિતો સાવ મુંગા બની
ગયા. મહારાજે આ સવાલ ફરીવાર પૂછ્યો પણ
કોઈ જવાબ આપવા ઉભું થયું નહિ. આખરે ભોળ
રાજાએ કાલિદાસને પૂછ્યું.

કાલિદાસે હાથ બેડી કહ્યું, ‘ મહારાજ ! આ
મધમાખીએ ઘણે ઠેકાણે ફરી ફરીને ઘણું વધુ મધ
ભેગું કરી મોટો એવો મધપુડો બનાવ્યો હતો. કોઈ
એક વાઘરીએ આ મધપુડો ભેયો એટલે એ ત્યાં
આવ્યો અને એનો મધથી ભરપુર મધપુડો ધુમાડો
કરી માખીઓને ઉડાડી મૂકી લઈ ગયો. આથી આ
મધમાખી ઉડતી ઉડતી અહિં આવી આપને કહેતી



લાગે છે કે 'હું પૃથ્વિનાથ ! જેમ મેં મહેનત કરી
 માફ ભેગું કરેલું ધન-મધ મેં ખાધું નહિ કે મેં કોઈને
 ખાવા દીધું નહિ પણ કોઈ ત્રીજે માણસ આવી એ
 લઈ ગયો તેમ આ નાશવંત જગતમાં આપનો પણ
 મારી જેમ વખત ન આવે તે માટે હું અગાઉથી
 ચેતવણી આપવા આવી છું, માટે મહારાજ ! દયા
 દાન કરો, પુણ્ય પરોપકાર કરો, જેથી મારી જેવી
 સ્થિતિ પામશો નહિં.'

આ પ્રમાણે કાલિદાસનો ચતુરાઈથી ભરેલો
 જવાબ સાંભળી ભોજરાજ પ્રસન્ન થયા અને કાલિ-
 દાસના વખાણ કર્યા.

[૬]

કાલિદાસની યુક્તિ.

‘મહારાજ ! આપને દરરોજ ત્રણ પીડાઓ થાઓ !’

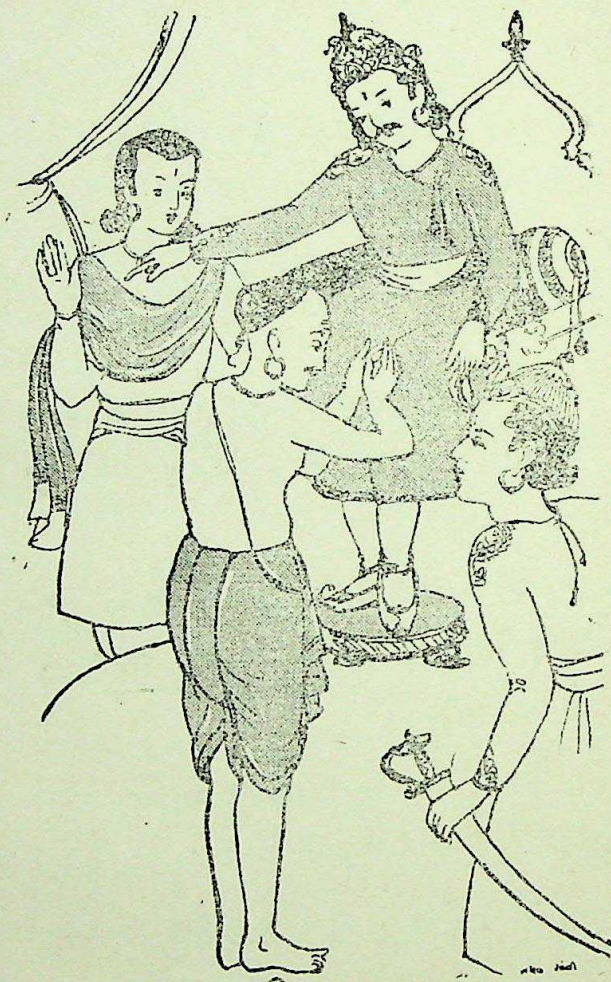
રાજ ભોજ સભામાં બેઠા હતા. ત્યાં એક ગરીબ પ્રાણીને આવી મહારાજને ઉપર મુજબ આશિર્વાદ આપ્યો.

આ સાંભળી મહારાજ તો એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયા અને બોલ્યા, ‘સેવકો ! આ પ્રાણીને ધક્કા મારી બહાર કાઢો.’

રાજસેવકો તો મહારાજની આજ્ઞા થતાં પેલા પ્રાણીને પકડી ધક્કા મારી બહાર કાઢવા તૈયાર થયા.

ત્યાં તો કાલિદાસે ઉભા થઈ કહ્યું, ‘ઉભા રહો. બોલું થાય છે, મહારાજની સમજવામાં ભૂલ થાય છે.’

‘શું છે કાલિદાસ ! મહારાજે પૂછ્યું.’



‘ મહારાજ ! જરા ઉભા રહો. આપ એકદમ ઉતાવળા ન થાઓ.’

‘ ભલે ત્યારે, રાજસેવકો એને છોડી દો.’ મહારાજનો હુકમ સાંભળી રાજસેવકોએ બ્રાહ્મણને છોડી દીધો.

‘ કહો મહારાજ ! શી વાત બની છે ? ’ કાલિદાસે પૂછ્યું.

‘ કાલિદાસ ! આ બ્રાહ્મણે મને આશિર્વાદ આપતાં કહ્યું કે મને ત્રણ પીડાઓ દરરોજ થાઓ.’

‘ નરેન્દ્ર ! આ ચરણમાં તો ઉત્તમ ભાવાર્થ સમાયેલો છે.’

‘ શો ભાવાર્થ ? ’

‘ એક પીડા તો એ કે આપને બ્રાહ્મણો દરરોજ કંટાળો આપો, જેથી આપ દાન ધર્મ કરો. બીજી પીડા એ કે આપને આપનો પુત્ર કંટાળો આપે એટલે કે આપની સેવાચાકરી કરે અને ત્રીજી પીડા એ કે આપને આપની ધર્મપત્નિ કંટાળો આપે એટલે કે સુખ દુઃખમાં અર્ધભાગી બને આ પ્રમાણે

આ ત્રણ પીડાઓ આપની કીર્તિમાં વધારો કરી
આપને આનંદ આપેા.’

‘વાહ ! વાહ ! કેવો સુંદર ભાવાર્થ ?’ મહારાજ
બોલી ઉઠયા. ‘વિપ્રવર ! આપનું મેં અપમાન કર્યું
માટે ક્ષમા કરો.’ આમ કહી મહારાજે એ બ્રાહ્મણને
સારી એવી દક્ષીણા આપી રાજ કર્યો.

બ્રાહ્મણે જતાં જતાં કહ્યું, ‘મહારાજ ! આપે
મને જે માન આપ્યું છે એના ખરા અધિકારી તો
કવિ કાલિદાસ છે. કારણ એના પ્રતાપથીજ આપ
મારા ચરણમાં સમાયેલો ભાવાર્થ સમજી શક્યા છો,
અને મને આ માન આપ્યું છે.’

બધા પંડિતો બોલી ઉઠયા,

‘વાહ કાલિદાસ ! ધન્ય છે તમને !’

[૧૦]

રાજા ભોજની નગરચર્યા.

દરરોજ અરધી રાત થાય કે મહારાજ ભોજ
વેશ બદલી નગરમાં લોકો પોતાને માટે શું વાત કરે
છે એ જાણવા નીકળી પડે.

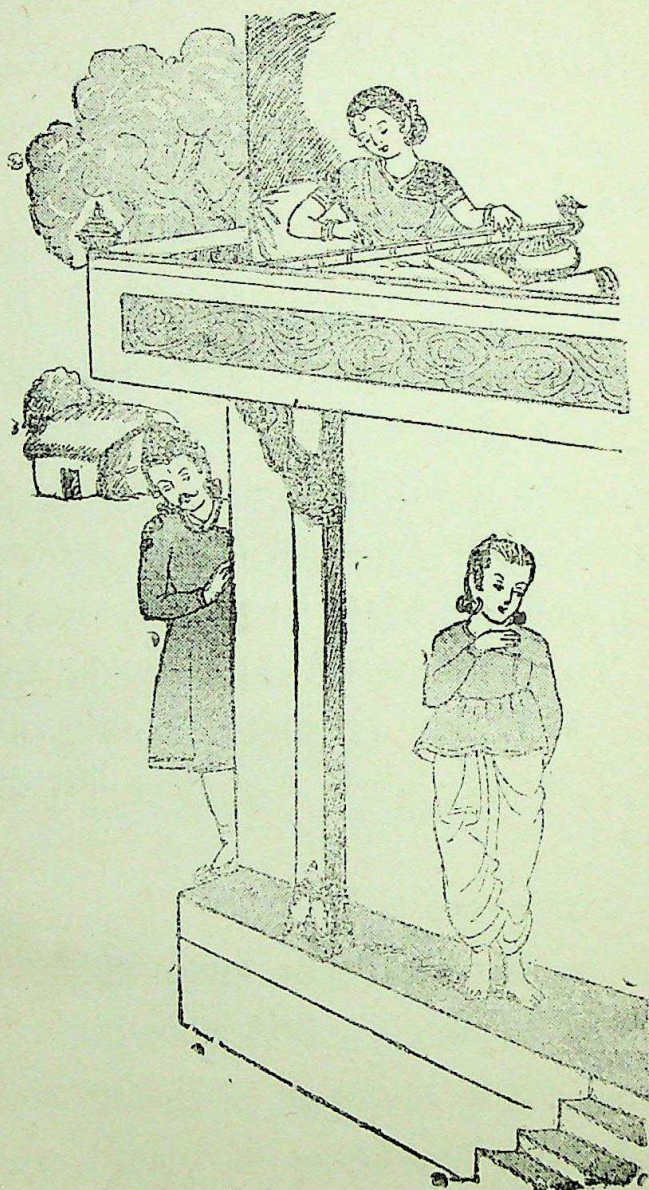
એક વખત અધરાતના ફરતાં ફરતાં એ નગર-
શેઠની હવેલી પાસે આવ્યા. આખું નગર સુમશામ
હતું. માત્ર નગરશેઠની હવેલી વીણાના સૂરોથી ગાજતી
હતી. રાજાએ મનમાં હરખાતાં હરખાતાં ચાલવા
માંડ્યું. ત્યાં તો પાસેની એક ઝુંપડીમાંથી સાદ
સંભળાયો.

‘મા, હું જઈ છું.’

‘પણ બેટા, જલદી પાછો આવજો હો!’

‘બલે મા. બધા જશે એટલે હું આવીશ.’

આમ કહેતો એક જુવાન ઝુંપડીમાંથી બહાર
નીકળ્યો. રાજા ભોજ તરતજ એક ખૂણામાં છૂપાઈ



ગયો. રાજાએ વિચાર કર્યો કે આ છોકરો જરૂર એની માને કહી ચોરી કરવા જતો હશે માટે લાવ આજ હું પણ એની પાછળ પાછળ જઈ તપાસ કરું.

આ પ્રમાણે વિચાર કરી રાજાએ પેલા છોકરાની પાછળ પાછળ છૂપી રીતે ચાલવા માંડ્યું.

પેલા છોકરો તો નગરશેઠની મેડી નીચે વીણા વાગતી હતી એ સાંભળતો ઉભો રહ્યો.

રાજાએ મનમાં વિચાર કર્યો કે જ્યારે આ વીણા વાગતી બંધ થશે અને સૌ પોતપોતાના ઘરે જશે ત્યારે આ છોકરો ચોરી કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.
માટે આજે તો મારે ચોરને બરાબર પકડવો છે.

રાજા તો એક ખૂણામાં ઉભો રહી રહીને યાકી ગયો. ઘણો વખત વીતી ગયો. વીણા વાગતી બંધ પડી. સૌ પોત પોતાના ઘરે જવા લાગ્યા. પેલા છોકરો પણ પોતાને ઘરે ગયો. રાજા તો અન્યમીમાં પડ્યો કે આ શું? આ કેમ પાછો ઘરે જાય છે? એનું કારણ શું? લાવ જોઉં તો ખરો એ ઘરે જઈ શું કરે છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરી રાજાએ તો પેલા છોકરાની પછવાડે પછવાડે ચાલવા માંડ્યું.

‘મા, કમાડ ઉઘાડો.’ જુવાને માને જગાડવા ખૂમ પાડી.

માએ કમાડ ઉઘાડતા પૂછ્યું, ‘બેટા કેમ બહુ વાર લાગી?’

‘મા. મા. બહુ મીઠો.’

‘બેટા, એતો કોઈ કડવાયે હોય અને કોઈ મીઠાયે હોય.’ માએ કહ્યું.

ત્યાં તો અંદરથી કોઈ સ્ત્રીએ કહ્યું, ‘બા. એ તો ટેરવાની મિઠાશ કે કડવાશ છે.’

એટલામાં કમાડ બંધ થયું, અને ઘરમાં ફરી શાંતિ છવાઈ.

રાજ વિચારમાં પડ્યો કે આ છોકરો કહે છે કે બહુ મીઠો. મા કહે છે કે કોઈ મીઠા હોય કે કોઈ કડવાં પણ હોય, જ્યારે છોકરાની વહુ કહે છે કે એ તો ટેરવાની મિઠાશ કે કડવાશ છે. હવે આમાં શું સમજવું? ચોક્કસ આ બધાં જણા કાવતરાખોર હોવા જોઈએ. નહિંતર આ પ્રમાણે ગુઢ બોલી બોલે નહિ, ઠીક કાલે સવારે વાત. આમ વિચાર કરી એણે રાજમહેલના ભણી ચાલવા માંડ્યું.

બીજે દિવસે સવારે રાત્રીએ એ ત્રણે જણાને દરબારમાં બોલાવ્યા. મહારાજે કહ્યું, “ગઈ કાલે અરધી રાતના તમારા ત્રણ જણ વચ્ચે જે વાત થઈ હતી તે મેં કાનોકાન સાંભળી છે. તમારો દીકરો નગરશેઠને ત્યાં ચોરી કરવા ગયો હતો. કોણ જાણે કેમ એ આચિંતો ઘરે પાછો આવ્યો અને તમને કહ્યું.”

‘મા. મા બહુ મીઠો.’ તમે જવાબ આપ્યો.

‘બેટા, કોઈ મીઠાચે હોય અને કોઈ કડવાચે હોય.’

ત્યારે તમારા દીકરાની વહુ બોલી. ‘એ તો ટેરવાની મિઠાશ કે કડવાશ છે.’ હવે જે સાચી વાત હોય તે કહી દો. નહિતર ભારેમાં ભારે શિક્ષા થશે.”

આ સાંભળી છોકરો તો થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો. રાત્રીની મુખાઈ જોઈ એનાથી બોલાઈ જવાયું.

‘મા, મા, આતો આવો લાગે છે.’

આ સાંભળી રાત્રી ચમક્યો. ત્યાં તો છોકરાની વહુ બોલી. ‘પણ અવાને તો અવું હોય! આ સાંભળી છોકરાની મા બોલી. ‘વહુ! બેટા! કોઈને હોય અને કોઈને ન પણ હોય.’

આ સાંભળી રાત્રીને એકદમ ગુસ્સો ચડ્યો. એ

ખોલ્યો. કાવતરા બાળે ! હજુ પણ તમે તમારી ટેવ છોડતા નથી ? આ બધું શું છે ? અગાઉનો જવાબ હજુ આપ્યો નથી ત્યાં તો તમે આવો ને આવું ખોલવા લાગ્યા. સાચું કહી દો. નહિંતર ફાંસીને માંચડે લટકાવવા પડશે.’

આ સાંભળી કાલિદાસ ખોલ્યો, ‘ મહારાજ ! આટલો બધો ગુસ્સો ન કરો. એ વાક્યોમાં ભાવાર્થ સમાયેલો લાગે છે.’

આ સાંભળી મા ખોલી, ‘ મહારાજ ! જ્યારે મારો દીકરો નગરશેઠની મેડી નીચે ઉભો હતો ત્યારે ઉપરથી શેનો મધુર અવાજ આવતો હતો ?’

‘ વીણા વાગતી હતી.’

‘ ઠીક ત્યારે, મારો દીકરો વીણા વાગવા માંડી ત્યારે એ મને કહી તો સાંભળવા ગયો. જ્યારે વીણા વાગતી બંધ થઈ ત્યારે એ પાછો ઘરે આવ્યો, અને મને કહ્યું, ‘ મા, મા, ‘વીણાનો સૂર બહુજ મીઠો.’ મેં જવાબ આપ્યો કે બેટા, કોઈ મીઠાચે હોય અને કોઈ કડવાચે હોય. વીણાના તુંબડા કોઈ મીઠા નીકળે અને કોઈ કડવા પણ નીકળે. આ સાંભળી મારી

વહુ બોલી બા, એતો ટેરવાની મીઠાશ કે કડવાશ છે, એટલે કે વીણા વગાડવામાં આંગળીના ટેરવાનીજ ખુખી છે, અને એને લઈ મીઠાશ કે કડવાશ લાગે છે. આ પ્રમાણે અમારી ગદ્યકાલની વાતચીત હતી. એમાં આપને એવું તે શું મોટું કાવતરું લાગ્યું ?

આ સાંભળી રાજાને પોતાની મૂર્ખાઈ ઉપર હસવું આવ્યું. ફરી પાછું એણે પૂછ્યું. ‘ ઠીક ત્યારે. આ વાત તો માની. પણ ત્યારે આ તમારા હીકરાએ હમણાં તમને કહ્યું કે મા આતો અવો લાગે છે. તમારી વહુએ કહ્યું કે અવાને તો અવું હોય અને તમે કહ્યું કે કોઈને હોય અને કોઈને ન પણ હોય. આની મતલબ શું ? ’

આ સાંભળી માને એકદમ હસવું આવ્યું.

એ બોલી. ‘ મહારાજ ! મારો છોકરો બહુ ઉતાવળો છે. એનામાં બાળકપુદ્ધિ છે માટે જો તમે ગુસ્સે ન થાઓ તો કહું ? ’

‘ ખુશીથી કહો. ’

‘ મહારાજ ! અવો એટલે ગધેડો, અને અવું

એટલે પૂછડું. તમે અમને કાવતરાખાજ કહ્યા એટલે
મારા દીકરાને ગુરસો ચઢ્યો અને એણે કહ્યું 'મા,
આતો ગધેડા જેવો લાગે છે. ત્યારે મારા દીકરાની
વહુએ કહ્યું કે ગધેડાને તો પૂછડું હોય. મેં કહ્યું કે
કોઈને હોય અને કોઈને ન પણ હોય.'

ડોશીમાનો સંતોષકારક જવાબ સાંભળી ભોજ
રાજ ઘણાજ ખુશ થયા અને એ લોકોને સારું એવું
ઇનામ આપી વિદાય કર્યા.

[૧૧]

અભણ મહાપંડિત.

એક દિવસ સવારના પહોરમાં એક અભણ
 બ્રાહ્મણ 'કાલિદાસ પંડિતનું ઘર કયાં આવ્યું?'
 પૂછતો કાલિદાસના ઘરે આવ્યો. આવીને કહેવા
 લાગ્યો 'કાલિદાસ ! હું બિખારી નથી પણ હું એક
અભણ બ્રાહ્મણ છું. મારી ગરીબાઈને દૂર કરવા હું
અહિં આવ્યો છું, માટે આપ મને કોઈ રસ્તો
બતાવો કે જેથી ભોજ રાજની સભામાં મને માન
મળે અને મારી ગરીબાઈ દૂર થાય.'

કાલિદાસ પંડિતે કહ્યું, 'ભલે ભાઈ, તું હમણાં
 અહિં ખુશીથી રહે. તું માત્ર સત્યાવીશ નક્ષત્ર અને
 બાર મહિનાના નામો યાદ રાખી લે. બસ પછી તારી
 ગરીબાઈ દૂર થાય છે કે નહિ તે જ્ઞે.'

થોડા દિવસમાં તો પેલા બ્રાહ્મણે કાલિદાસના



કહ્યા મુજબ સત્યાવીશ નક્ષત્ર અને બાર માસના નામ મોઢે ચાદ કરી લીધા, એટલે કાલિદાસે તેને કહ્યું, 'જે ભાઈ! આજે રાજસભામાં જઈ હું તારા વખાણુ કરીશ એટલે ભોજરાજ તને ખોલાવવા સેવકોને મોકલશે. તું સભામાં આવજે અને શીખવ્યા મુજબ નક્ષત્રોના નામો ખેત્રી મહારાજને આશિર્વાદ આપજે. મહારાજ કાંઈ પૂછશે તો એનો જવાબ આપવા હું તૈયાર બેઠો છું.'

આ પ્રમાણે તેને સમજાવી કાલિદાસ મહારાજ ભોજની સભામાં આવ્યા.

'કહો કાલિદાસ! આજે મોડું થવાનું કારણ શું?' 'મહારાજ! એક વિદ્વાન પંડિત મારે ત્યાં પધારેલ છે એને લઈ મોડું થયું.'

'સેવકો! જાઓ. કાલિદાસને ત્યાં પધારેલ મહા પંડિતને અહિં તેડી લાવો.'

મહારાજની આજ્ઞા થતાં રાજસેવકો તો કાલિદાસને ઘરે જઈ મહાપંડિતને ખેલાવી લાવ્યા. રાજસભામાં પધારતાં બધા પંડિતોએ ઉભા થઈ એને માન આપ્યું.

એણે બિચારે પોતાની જાંઘીમાં કોઈ દિવસ
પણ આટલો બધો ઠાઠમાઠ જોયેલો નહિ એટલે તો
એ આ જોઈ વિચારમાં પડી ગયો અને ચકળવકળ
આંખ કરી જોવા લાગ્યો. એ ગભરાઈ ગયો આથી
એણે જે નક્ષત્રો અને મહિનાઓના નામો મોઢે કર્યા
હતા તેમાંના ત્રણ ચાર નામો માંડ માંડ જીભ પર
આવ્યા અને તે પણ આડાઅવળા.

એ આશિર્વાદ આપતાં બોલ્યો, ‘અશ્વિની,
પુનર્વસુ, રેવતી, કૃ...તિ... કા...’

‘આ પ્રમાણે ચાર નક્ષત્રોના આડા અવળા
નામો બોલવામાં મહા પંડીતજીનો કહેવાનો શો
ભાવાર્થ છે?’ ભોજ રાજએ કાલિદાસ ભણી જોઈ
પૂછ્યું.

‘રાજેન્દ્ર ! વિદ્વાનો હંમેશા બહુજ ઓછું
બોલે છે. તો પણ તેમાં ભાવાર્થ સમાયેલો હોય છે,
તે પ્રમાણે મહા પંડીતજી જે ચાર નામો બોલ્યા
તેમાં ઘણો ગંભીર અર્થ સમાયેલો છે ! આમ કહી
કાલિદાસે મહારાજના મુખ ભણી જોયું.

‘સમન્નવો ત્યારે?’

‘મહારાજ! અશ્વિની એટલે ઉત્તમ ઘોડાઓ
આપના ઘોડારમાં વસો! પુનર્વસુ એટલે આપનો
ભંડાર હરહંમેશ લક્ષ્મીથી ભરપૂર હોજે! રેવતી
એટલે રેવતીના પતિ બળ રાજના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ
પરમાત્મા આપના મનમાં વાસ કરો! અને કૃતિકા
એટલે કાર્તિકય સ્વામિ જેવા આપ પરાક્રમી બનો!’

આશિર્વાદનો ઉપર મુજબ અર્થ સાંભળી મહા-
રાજ ભોજ આનંદ પામ્યા. તેમણે ‘મહાપંડિત’ને
સારી એવી દક્ષિણા આપી રાજ કર્યા.

આ પ્રમાણે કાલિદાસે પોતાના બુદ્ધિબળથી
અંજણ પ્રાહ્મણને ‘મહાપંડિત’ બનાવી એની
ગરીબાઈ દૂર કરી.



[૧૨]

કાલીદાસ એટલે ભોજ સભાનું નાકું.

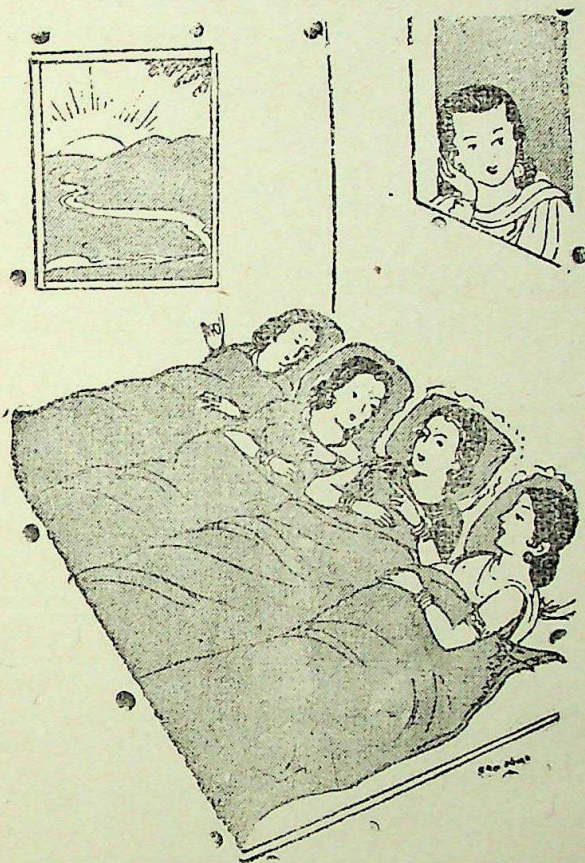
‘ બાળાઓ ! શા કારણથી તમે અહિં આવેલ છો ? ’ મહારાજ ભોજે રાજસભામાં આવેલ ચાર સરખે સરખી સાહેલીઓને પૂછ્યું.

‘ મહારાજ ! અમે ચારે સખીઓ છીએ. પણ એક ખીજ પર સગી બેન કરતાં પણ વધારે હેત છે. અમે ચારે કંઈ ન્યાતની છીએ તે અમને ખબર નથી. એ જાણવા માટે અમે અહિં આવેલ છીએ. ’ એકે કહ્યું.

‘ ભલે. પંડિતો ! આ લોકોને પારખવાની કોનામાં શક્તિ છે ? ’ મહારાજે પંડિતોને પૂછ્યું.

આખી રાજસભા ચૂપ થઈ ગઈ. કારણ એ ચારેની જાત જાળખવી મૂશ્કેલ હતી.

મહારાજ ભોજ આ બેઈ બોલ્યા ‘ જે કોઈ આ ચારેની નાત પારખી કાઢશે તેને સવાલાખ સોના-મહોરો બક્ષીસ તરીકે આપવામાં આવશે. ’



છતાં પણ કોઈએ હામ લીડી નહિ. કારણ એ ચારેની જ્ઞાતિ પારખવી મૂશ્કેલ હતી.

આખરે મહારાજ ભોજે કાલિદાસ ભણી બેઠ કહ્યું,
'કાલિદાસ! ભોજ સભાની લાજ શું જવા દઈ શકે?'

'મહારાજ! એમ કહિ પણ નહિ બને. હું તૈયાર છું. આજથી ત્રણ દિવસની અંદર આ ચારે બાળાઓની જાત હું શોધી કાઢીશ.'

બીજે દિવસે મળરકે કાલિદાસ આ ચારે બાળાઓનો જ્યાં ઉતારો હતો ત્યાં ગયો અને એક ખૂણે શોધી કાઢી ત્યાં ધૂપાઈ ગયો. સૂરજ ઉગવાની તૈયારી હતી એ બેઠ એક સખીએ પયારીમાં સુતા સુતા પોતાની બીજી સખીને કહ્યું. 'બેને બેન! સૂર્યોદય થવાની તૈયારી હોવાથી પૂર્વ દિશા કેવી સોના જેવી પીળી થઈ ગઈ છે.'

આ સાંભળી બીજી બોલી. 'હા બેન. જેમ રાત્રીઓની આગસને લઈ ધીરે ધીરે એનો વૈભવ નાશ પામે છે તેવી રીતે તારાઓ પણ આથમવા લાગ્યા છે.'

આ સાંભળી ત્રીજી સખી બોલી, ‘અને જેમ વિદ્વાન પંડિત મૂર્ખાઓના મંડળમાં ઝાંખો લાગે છે તેમ ચંદ્રમાનું તેજ પણ ઝાંખું થવા લાગ્યું છે.’

આ સાંભળી ચોથી સખી આળસ મરડી બેઠી થતી બોલી. ‘બેન ! જેમ નિર્ધન માણસ તેજ વિનાનો લાગે છે તેમ આ દિવાનું કોડિયું પણ તેલ ખલાસ થવાથી તેજ વગરનું બન્યું છે.’

કાલિદાસ આ ચારેની વાત પૂરી થતાં, ચૂપકીથી બહાર નીકળ્યો અને પોતાના ઘર ભણી વળ્યો.

ત્રણ દિવસની મુદત પૂરી થતાં ચારે સખીઓ સભામાં આવી અને કહ્યું, ‘કહો મહારાજ ! અમે કંઈ કંઈ નાતની છીએ ?’

તરતજ કાલિદાસે ઉભા થઈ કહ્યું, ‘બાળાઓ ! શાંતિથી સાંભળો. તમારામાંની એક જાતની સોની છે, બીજી રાજકન્યા છે. ત્રીજી જાતની બ્રાહ્મણ છે અને ચોથી જાતની વણિક-વાણીયા છે.’

‘એ શા ઉપરથી કહો છો ?’

‘બાળાઓ ! ગર્ભકાલે સવારે તમારે અંદરો અંદર શી વાતચીત થઈ હતી તે યાદ કરો. જેણે કહ્યું

હતું કે પૂર્વ દિશા સોના જેવી પીળી થઇ છે તે કન્યા સોનીની છે એમાં જરી પણ શંકા રહેતી નથી.’

‘વાહ ! વાહ ! કાલિદાસ !’ સોનીની કન્યાથી ખોલાઈ જવાયું.

‘અને આજસને લઈ રાજવૈભવ જેમ નાશ પામે છે તેવી રીતે તારાઓ આથમવા લાગ્યા છે એમ જેણે કહ્યું હતું તે કન્યા રાજકન્યા હોવીજ બેઠાં. કારણ આ પ્રકારની ઉપમા એ રાજવંશી સિવાય બીજાની કલ્પનામાં ક્યાંથી આવી શકે ?’

‘ખરી વાત છે.’ રાજકન્યા બોલી ઉઠી.

‘વિદ્વાન જેમ મૂર્ખા મંડળમાં ઝાંખા લાગે છે તેમ ચંદ્રમાનું તેજ પણ ઝાંખુ થવા લાગ્યું છે એમ જેણે કહ્યું તે કન્યા પ્રાહ્મણનીજ હોવી બેઠાં, કારણ પ્રાહ્મણ હંમેશા વિદ્યાને પહેલાં યાદ કરે છે.’

‘સત્ય વાત છે.’ પ્રાહ્મણ કન્યાએ કહ્યું. ‘અને— નિર્ધન માણસ જેમ ધન વગર ઝાંખા લાગે છે તેમ તેલ વગરનો દિવો પણ ઝાંખો થવા આવ્યો છે એ કલ્પના કરનાર કન્યા વણિકની છે.’

‘ખરૂં કહ્યું કાલિદાસ’ વણિક કન્યા બોલી.

‘કહો મહારાજ ! આ વાત સત્ય લાગે છે ?’
કાલિદાસે પૂછ્યું.

‘તમે પૂરતા કારણો આપી શક્યા છો એટલે
આ વાત જરૂર મારા માનવામાં આવે છે એમાં
જરી પણ શંકા રહેતી નથી.’ મહારાજ ભોળે કહ્યું.

‘અને અમને પણ અમારી જ્ઞાતિની ખબર
પડી છે. એ માટે કાલિદાસ તમને ધન્યવાદ આપીએ
છીએ.’

આ પ્રમાણે ચારે બાળાઓ પોતાની જ્ઞાતિની
ખબર પડ્યા પછી સંતોષ પામી. મહારાજ ભોળે
કાલિદાસને ધન્યવાદ આપી જાહેર કરેલું ઈનામ આપી
તેની બુદ્ધિના વખાણ કર્યા.



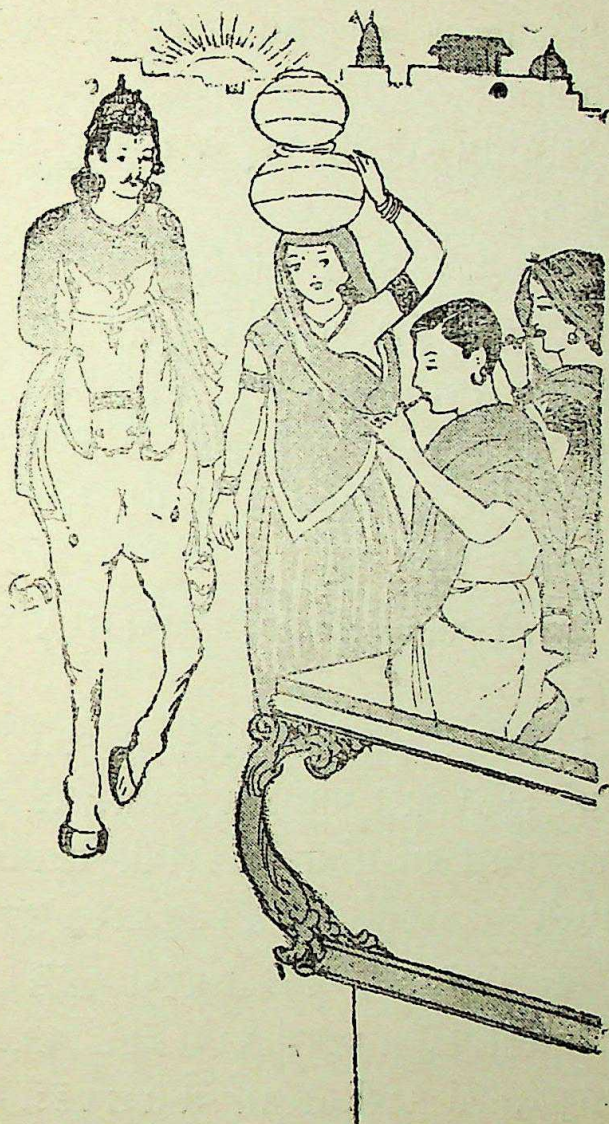
[૧૩]

મા-દીકરાના લગ્ન.

એક દિવસ સવારના પહોરમાં ભોજરાજ ઘોડે-
સ્વાર થઈ ફરવા નીકળ્યા. એક ઝરૂખામાં નગરશેઠના
પુત્ર અને એની વહુ ઉભા ઉભા દાતણ કરતા હતા
તે રાજાએ જોયા. આ લોકોને જોઈને નદીએથી પાણી
ભરીને આવતી હીરાચંદ શેઠના છોકરાની વહુ હતી.
આ જોઈ ભોજરાજ વિચારમાં પડ્યા કે આ ખાઈ
હતી એનું કારણ શું? આથી ભોજરાજએ પોતાના
ઘોડાને એની પાછળ પાછળ લીધો. ઘર આવતાં
ખડકી નીચી હોવાથી અંદર જવા માટે એણે માથેથી
હેલ ઉતારી અને પાછળ જોયું. જોયું ત્યાં તો રાજા
ભોજ. એ ઉભી રહી અને બોલી.

‘ પિતાજી ! તમે અહિંયા ? ’

‘ હા દીકરી. તું ઝરૂખામાં ઉભેલા નગરશેઠના
પુત્ર અને એની વહુને જોઈ શા કારણથી હતી ? ’
ભોજે પૂછ્યું.



‘પિતાજી એ જાણવામાં કાંઈ સાર નથી.’
એ બોલી.

‘ગમે તેમ હોય તો પણ મારે એનું કારણ
જાણવું છે.’

‘ભલે ત્યારે. જુઓ સાંભળો. જેવી હું આ
પાણીની હેલ્ય લઈ ઘરમાં જઈશ કે તરત એચિંતા
મારા માથા ઉપર નળીયાં પડશે અને એથી હું મરી
જઈશ. મારે એક બે વરસનો છોકરો છે તેની મારો
પતિ અને સાસરો સંભાળ રાખશે, મરી ગયા પછી
મારો બીજો અવતાર થશે.’

‘બીજો અવતાર !’ ભોજ રાજએ નવાઈ પામી
પૂછ્યું.

‘પિતાજી ! જરા ધીરજ ધરો, હું બધી વાત
કરું છું. જુઓ મારો માછલીનો અવતાર થશે અને
તે પણ તમારા રાજમહેલના તળાવમાં. થોડા દિવસ
પછી તમે ત્યાં આવીને મને હસવાનું કારણ પૂછજો.’

આ પ્રમાણે કહી એ જેવી ઘરમાં ગઈ કે તર-
તજ પાસેની મેડીના છાપરા પરથી એના માથા પર
બે ત્રણ નળીયાં પડ્યાં, તરતજ એનો જીવ ઉડી ગયો.

છોકરાની વહુનું અચાનક મરણ થવાથી હીરાચંદ્ર શેઠના ઘરમાં રડારોળ થઈ રહી.

ભોજ રાજ ગુપચૂપ પોતાના મહેલ ભણી આવ્યા.

થોડા દિવસ વીત્યા એટલે ભોજરાજ રાજ-મહેલના તળાવ પાસે ગયા અને બોલ્યા, ‘એ માછલી બાઈ! એ માછલી બાઈ! અગાઉ પૂછેલા મારા સવાલનો જવાબ આપો.’ આ સાંભળી માછલી તરતી તરતી પાણીની સપાટી પર આવી અને કહેવા લાગી. ‘હું રાજ ભોજ! તારે જે તારા સવાલનો જવાબ જાણવાની બહુજ હોંશ હોય તો હું મરી ગયા પછી બીજા જન્મમાં મણિલાલ શેઠને ત્યાં અવતરીશ. જ્યારે માફે વેશવાળ થાય ત્યારે તું ત્યાં આવજે. એ વખતે હું તને તારા સવાલનો જવાબ નક્કી આપીશ.’ આમ કહી માછલી પાણીની અંદર અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

‘એક દિવસ મહારાજ ભોજ સભા ભરી બેઠા હતા ત્યાં બપોર આવ્યા કે મણિલાલ શેઠને ત્યાં, એની વૃદ્ધાવસ્થામાં એક દીકરી અવતરી છે, અને એનું નામ લક્ષ્મી રાખ્યું છે.

લક્ષ્મી તો દિવસે ના વધે એટલી રાતે વધે છે,
અને રાતે ના વધે એટલી દિવસે વધે છે. આમ કરતાં
પંદર વરસ વીતી ગયા.

લક્ષ્મી પંદર વરસની થઈ એટલે મણિલાલ શેઠે
એને માટે સારા વરની શોધ કરવા માંડી. આખરે
લક્ષ્મીનું વેશવાળ હીરાચંદ શેઠના છોકરાના સાથે
કરવું એમ નક્કી થયું.

સગપણની વાત કરવાનો દિવસ નક્કી થયો.
બન્ને વેવાઈએ ભેગા થયા. રાજભોજને પણ
આમંત્રણ આપી બોલાવ્યા. વેશવાળની વાત નક્કી
થઈ ગઈ. બધાનું મીઠું મોઢું-કરાવવાની તૈયારી થતી
હતી ત્યાં લક્ષ્મી ધરમાંથી બહાર આવી અને ભોજ-
રાજને પૂછ્યું,

‘પિતાજી ! આ માફ સગપણ થાય છે તે બરા-
બર છે ?’ આ સાંભળી ત્યાં બેઠેલા સર્વે વિચારમાં
પડી ગયા.

ભોજરાજએ કહ્યું, ‘બેટા, આ અયોગ્ય થાય છે.’

‘કારણ ?’ બન્ને વેવાઈએ એક સાથે બોલ્યા.

‘કારણ જણવામાં ફાયદો નથી.’ ભોજરાજે કહ્યું.

‘તો પછી અમે શી રીતે માનીએ કે આ અયોગ્ય થાય છે?’ બન્ને વેવાઈઓએ કહ્યું.

‘જુઓ ત્યારે સાંભળો. ગયા અવતારમાં લક્ષ્મી હીરાચંદ શેઠના છોકરાની વહુ હતી. અને જેની સાથે એની સગાઈ કરવામાં આવે છે એ એનો પુત્ર હતો. આ પ્રમાણે ગયા જન્મમાં બન્ને જણા મા દીકરો હતા. એટલે આ સગપણ અયોગ્ય છે.’ આ સાંભળી બધા વિચારમાં પડી ગયા. આખરે બધાં ધીમે ધીમે જવા લાગ્યા.

ભોજ રાજાએ લક્ષ્મીને પૂછ્યું, ‘હવે તો સાચું કહે દીકરી ! તું તે વખતે હસી હતી એનું કારણ શું?’

‘પિતાજી’ ગયા જન્મમાં નગરશેઠનો છોકરો અને એની વહુ મા દિકરો હતા. આ જન્મમાં એ બન્ને પતિ-પત્નિ છે. આ યાદ આવવાથી મને હસવું આવ્યું. લક્ષ્મી ખોલી.

‘બેટા ગયા જન્મની વાત તું શી રીતે જાણી શકી?’

‘પિતાજી ! પતિવ્રતા નારીનો એ પ્રભાવ છે.
એના પ્રભાવથી મને મારો ગયો જન્મ યાદ છે.’
લક્ષ્મી બોલી.

આ પ્રમાણે ખુલાસો સાંભળી ભોજરાજના
મનની શાંતિ થઈ. હવે એને પોતે ગયા જન્મમાં
કોણ હતા તે જાણવાની ઈચ્છા થઈ, અને એ માટે
પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.



[૧૪]

રાજા ભોજનો પૂર્વ જન્મ.

માલવપતિ મહારાજ ભોજરાજ રાજસભામાં સૌથી વહેલા આવી એકલા બેઠા હતા. એકલવાયા માણસનું મન કામ ન હોય એટલે ચગડોળે ચડે છે. રાજા ભોજ પોતે એકલાજ હતા અને કોઈ એની સાથે વાત કરનાર નહતું એટલે એમનું મન વિચારે ચડ્યું.

‘ પૂર્વ જન્મમાં મેં એવું તે શું પુણ્ય કર્યું કે જોથી આ જન્મમાં હું રાજા બન્યો અને અઢળક સંપત્તિનો ઘણી બન્યો ? ’ આ વિચાર મહારાજના મનને મુંઝવવા લાગ્યો.

એટલામાં કાલિદાસ આવ્યા. ભોજ રાજાને લમણે હાથ દર્શ, વિચારમાં બેઠેલા જોઈ કાલિદાસે પૂછ્યું, ‘ મહારાજ ! આપ એવા તે શા વિચારમાં પડી ગયા છો કે મારી સામું પણ જોતા નથી ? ’

‘કાલિદાસ! કંઈ નથી. એ તારાથી નહિ બની શકે.’

‘પણ કહોને?’

‘તું મને વચન આપ કે તું મારી મુંઝવણ દૂર કરી શકીશ.’ ભોજરાજે જમણો હાથ લંબાવ્યો.

થોડી વાર સુધી કાલિદાસે વિચાર કર્યો. ત્યાર-પછી એ બોલ્યો. ‘મહારાજ! આપ કોઈ દિવસ નહિ અને આજે મારી પાસે વચન માગો છો તો ભલે હું વચન આપું છું કે મારું ગમે તે થાય પણ હું આપની મુંઝવણ દૂર કરીશ. તમારા મનને શાંતિ થાય એવો પ્રયત્ન કરીશ.’

‘ત્યારે સાંભળ. હું મારા ગયા અવતારમાં કોણ હતો? વળી એવું તે શું મેં પુણ્ય કર્યું કે જેથી આ જન્મમાં હું રાજા બન્યો?’

આ પ્રમાણે સાંભળી કાલિદાસ તો વિચારમાં પડી ગયો. મહારાજને વચન આપતાં તો અપાઈ ગયું પણ આ કાંઈ માણસના હાથની વાત છે કે કોઈનો પૂર્વ જન્મ જાણી શકાય? મનમાંને મનમાં પોતે વચન આપવામાં ઉતાવળ કરી એનો શોક કરતાં

કાલિદાસે મહારાજને વિનંતી કરી કહ્યું. 'મહારાજ!
તમારા સવાલનો જવાબ આવતી કાલે આપીશ.'
આમ કહી પોતાના ઘરે ગયા.

ઘરે જઈને કાલિદાસે ઘણો વિચાર કર્યો પણ
શું કરવું એ સૂઝ્યું નહિ. વિચારમાંને વિચારમાં એ
જમવાનું પણ ભૂલી ગયા.

કાલિદાસના ઘરમાં એક માત્ર એના મૃતપુત્રની
વિધવા વહુ હતી. એણે પોતાના સસરાને આજે
કોઈ મોટી ચિંતામાં પડેલા જોઈ એ લાજ કાઢી કાલિ-
દાસની આગળ આવી કહેવા લાગી 'પિતાજી!
આપ આજે કોઈ ઉંડી ચિંતામાં પડેલા લાગે છે
આનું શું કારણ છે તે મને નહિ કહે?'

રંભાવતીના આ શબ્દો સાંભળી કાલિદાસે કહ્યું,
'બેટા! એ વાત જાણી તમે શું કરી શકવાના છો?
એટલે એ વાત તમને કહેવી સાવ નકામી છે.'

'ગમે તે થાય તોપણ તમારે મને તે વાત કહ્યા
વિના છૂટકો નથી.' રંભાવતીએ હઠ લીધી.

રંભા લીધેલી હઠ છોડશે નહિ એમ વિચાર કરી
કાલિદાસે પોતાની પુત્રવધુને પોતે ભોજરાજને એના

પૂર્વજન્મની વાત જાણવા માટે જે વચન આપ્યું હતું તે વાત પુરેપુરી કહી સંભળાવી.

‘અરે પિતાજી ! એમાં તે શું મોટી ચિંતા કરવા જેવું છે ? એ વાત તો હું જાણું છું. તમે મહારાજને મારી પાસે મોકલજો. એટલે હું એમને એ વાત કહીશ.’

‘તમે તે વાત કેવી રીતે જાણી શક્યા ?’

‘પિતાજી ! તમે માનો કે ન માનો પણ એ બધીએ વાત હું મારા સતિધર્મના પ્રભાવથી જાણું છું.’ રંભાવતીના આ શબ્દો સાંભળી કાલિદાસને ધીરજ આવી અને એ આનંદ પામ્યા.

*

બીજે દિવસે કાલિદાસ રાંજસભામાં સૌથી વહેલાં આવી બેઠા. એટલામાં રાજભોજ પણ આવ્યા. કાલિદાસને આનંદથી બેઠેલો જોઈ એમણે પૂછ્યું, ‘કેમ ગઈ કાલની વાતનું શું થયું ?’

‘મહારાજ ! એ વાતનો જવાબ રંભાવતી જાણે છે માટે આપ મારા ઘરે પધારો.’

આ સાંભળી ભોજરાજ કાલિદાસના ઘરે ગયા. રંભાવતી મહારાજને પગે લાગી બોલી ‘રાજ-

ધિરાજ ! આપને આપના પૂર્વજન્મની વાત પૂરેપૂરી સાંભળવી છે કે અધૂરી ?

‘પુત્રી ! અધૂરી સાંભળવાથી શું ફાયદો ? માટે મારે તો પુરી સાંભળવી છે.’

‘મહારાજ ! તો પછી તમે એ માટે અહિંથી ઉત્તર દિશાએ જાઓ. ત્યાં એક ગામ આવશે. એ ગામમાં પ્રવેશતાં જ તમને તમારું નામ લઈ બોલાવે એને ત્યાં જાશે. અને આ વાત પૂછજો એટલે એ તમને પુરેપુરી વાત કહી સંભળાવશે.’

‘ભલે ત્યારે હવે હું જઈ છું.’ આમ કહી રાજ ભોજ ત્યાંથી ઉભા થઈ ઘોડા પર બેસી ચાલી નીકળ્યા.

સવાર થતાં તો એ એક ગામને પાદર આવી પહોંચ્યાં. ગામમાં દાખલ થતાંજ એ ગામના નગર-શેઠની વહુએ એને જોઈ ખૂબ પાડી, ‘રાજ ભોજ ! તમે અહિં ક્યાંથી ? ચાલો ઘરે.’

રાજભોજતો ઘોડાને લઈ નગરશેઠના ઘરે ગયા. ત્યાં ભોજન લઈ એક રાત ગાળી બીજે દિવસે એણે શેઠાણીને પોતાનો પૂર્વજન્મ જણાવવાની વાત કહી.

શેઠાણીએ કહ્યું, ‘એ વાત તો હું પણ પુરેપુરી જાણતી નથી, માટે જો એ વાત તમારે સાંભળવી હોય તો અહિંથી છ દિવસના ગાળા ઉપર કનકપુર કરીને એક નગર છે ત્યાં જાઓ. ત્યાંના વૃદ્ધ પ્રધાનને ત્યાં એક પુત્ર અવતરશે એ તમને પુરેપુરી વાત કહેશે. માટે તમે ગમે તે યુક્તિ કરી એ છોડરા પાસે જાને અને વાત કરજો.’

‘ઠીક ત્યારે હું જાઉં છું.’ આમ કહી રાજા તો ચાલી નીકળ્યા. બરાબર છઠ્ઠે દિવસે તે કનકપુરને પાદર આવી પહોંચ્યા. રાજાભોજે સાધુનો વેશ પહેરી લીધો અને ઘોડાને છોડી મૂક્યો. નગરમાં દાખલ થતાં લોકોને અંદરો અંદર વાતો કરતાં સાંભળ્યા કે પ્રધાનને ત્યાં પુત્ર અવતર્યો છે.

ઐટલામાં તો ઢાંડી પીટાણી. ‘પ્રધાનજીને ત્યાં ઇશ્વરે એક પુત્ર આપ્યો છે પણ તે બાળક ત્રણ દિવસ થયા ધાવતો નથી, માટે જે કોઈ એને દૂધ પીતો કરશે એને સાડાં ઇનામ આપવામાં આવશે.’

રાજા ભોજને તો ગમે તે રીતે એ છોડરા પાસે

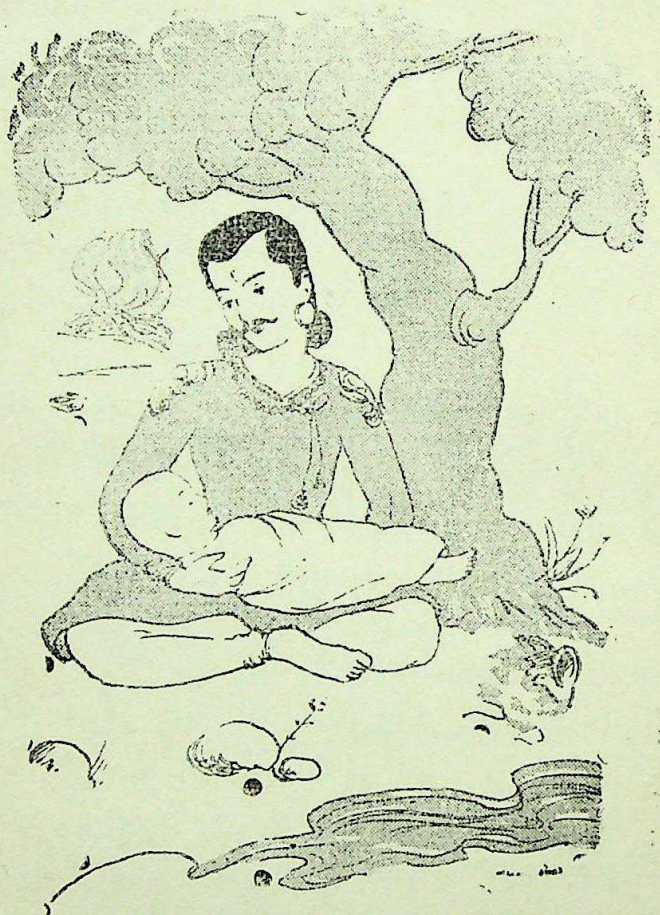
જવું હતું એટલે એણે પ્રધાનને કહેવડાવ્યું કે હું
બાળકને દૂધ પીતો કરવાનો ઉપાય જાણું છું. આ
સાંભળી પ્રધાને સાધુને તેડી મંગાવ્યો અને બાળક
પાસે લઈ ગયા.

રાજા ભોળે બાળકને તેડ્યો. બાળકને પોતાની
સામું હસતો જોઈ એ બોલ્યો ‘આ બાળકને મારે
એકાંત આરડામાં લઈ જવો પડશે.’

સાધુ મહારાજના કહેવા મુજબ બાળકને એક
આરડામાં લઈ ગયા. સાધુ મહારાજે બધાંને બહાર
કાઢી બારણું બંધ કર્યું. અને છોકરાને પોતાનો
પૂર્વજન્મ જાણવાની વાત પૂછી.

‘રાજા ભોજ ! હમણાં તો હું તને એ વાત
કહી શકતો નથી, પણ આજથી ત્રણ દિવસ પછી
મારું મૃત્યુ થશે ત્યારે તું સ્મશાનમાં આવજો અને
મારા મુડાંને પૂછજો, એટલે એ તને વાત કરશે.’

આ પ્રમાણે છોકરાની વાત સાંભળ્યા પછી
રાજાએ બારણું ઉઘાડ્યું અને છોકરાને એની માને
સોંપ્યા. બધાંએ જોયું તો છોકરો ધાવવા લાગ્યો. આ



તકનો લાભ લઈ રાજ ભોજનો ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.
અને એક શિવાલયમાં જઈ છૂપાઈ ગયો.

છોકરાએ રાજ ભોજને આપેલી મુદત પુરી
થઈ. ગામમાં ખબર ફેલાઈ કે પ્રધાનજનો પુત્ર મૃત્યુ
પામ્યો છે, આખાએ નગરમાં શોકનું વાતાવરણ
છવાયું. બધાં લોકો સ્મશાને ગયા. રાજ ભોજ પણ
એમાં સામેલ થયો.

રાત પડી એટલે રાજ ભોજ સ્મશાન ભણી
રવાના થયો. છોકરાનું મુડદું સ્મશાન પાસેની
જમીન ખોદી બહાર કાઢ્યું અને પોતાના ખોળામાં
સુવાડ્યું.

‘હું બાળ મુડદાં ખાલ ! હું પૂર્વજન્મમાં કોણ
હતો અને મેં એવું તે શું પુણ્ય કર્યું હતું કે આ
જન્મમાં હું રાજ બન્યો ?’ રાજ ભોજે પૂછ્યું.

આ સાંભળી મુડદું ખડખડ હસવા લાગ્યું. આ
સાંભળી રાજ વિચારમાં પડ્યો.

મુડદું ખાલ્યું, ‘હું રાજ ભોજ ! હું જે કહું
તે સાંભળ !’

‘ ભલે ભાઈ ભલે.’ રાજ ભોજે જવાબ આપ્યો.

‘ ગયા અવતારમાં તું કઠીઆરો હતો. તારે એક સ્ત્રી, પુત્ર અને પુત્રવધુ હતી. તું લાકડા કાપી જે મળે તેમાંથી આ બધાનું ગુજરાન ચલાવતો. એમાંથી જે કાંઈ વધતું તેનું તું દાન કરી દેતો. આ પ્રમાણે તમે ચારે જણા આનંદથી રહેતા હતા. એવામાં બાર વરસનો કાળો કહેર વરતાવતો દુકાળ પડ્યો. શેઠ શાહુકારો પણ કાંધે કુહાડો નાખી લાકડા કાપવા જવા લાગ્યા, આથી તારો ધંધો ભાંગી પડ્યો.’

‘ પછી શું થયું ? ’ ભોજે આગળ જણાવવા પૂછ્યું.

‘ સાંભળ, બધીએ વાત તને કહું છું.’ મુડકું બોલ્યું.

‘ એક દિવસ તમે ચારે જણા ભેગા બેસી ખાતા હતા. એક રોટલાના ચાર સરખા ભાગ કરી તમે વહેંચી લીધા હતા. તે વખતે તેં દૂરથી આવતા કોઈ સાધુને જોયો. તેં બધાંને ખાતાં રોક્યા અને બોલ્યો, ‘ આ સાધુ ઘણા દિવસનો ભૂખ્યો લાગે છે માટે એને ભોજન કરાવીને પછી આપણે બધા જમીએ.’

એટલામાં તો સાધુ ત્યાં આવ્યો અને ઘણા

દિવસની ભૂખથી વ્યાકુળ બનેલો એ તારા પગમાં
પડી મૂર્છા પામ્યો. શુદ્ધિમાં આવતાં એણે તને તારા
ભાણામાં પડેલો રોટલોનો ટુકડો ખતાવ્યો. એટલે તેં
તારા ભાગનો રોટલો તેને ખાવા આપ્યો. એ ખાઈ
ગયા પછી તેં પૂછ્યું,

‘ મહારાજ ! હજુ ભૂખ્યા છો ? ’

‘ હજુ તો હું ખહુજ ભૂખ્યા છું. ’ એ બોલ્યો.

આ સાંભળી તેં તારી સ્ત્રીને કહ્યું, ‘ તારા
ભાગનો રોટલો સાધુ મહારાજને આપી દે ! આ
સાંભળી તારી આજ્ઞા માથે ચડાવનારી તારી સ્ત્રીએ
કચવાતા મને એના ભાગનો રોટલો સાધુને આપ્યો.
સાધુ તો એ રોટલો પણ ખાઈ ગયો. એ હજુ પણ
ભૂખ્યા છે એમ જાણી તેં તારા પુત્રની વહુને એના
ભાગનો રોટલો સાધુને આપવા કહ્યું. તારી આજ્ઞા
સાંભળી એને ગુસ્સો ચડ્યો. આથી એણે એ રોટલો
એઠો કરી સાધુને આપ્યો. સાધુ તો એકદમ ભૂખ્યા
હોવાથી એ તારા દિકરાની વહુનો એઠો કરેલો રોટલો
પણ ખાઈ ગયો. ’

૯૨

‘પછી શું થયું?’ રાજાએ આગળ જાણવા માટે ઉતાવળ કરી પૂછ્યું.

‘ધીરજ રાખ. સાંભળ.’ મુડદું બોલ્યું.

‘આ વખતે તારા દિકરાના મનમાં થયું કે મારે પણ મારા ભાગનો રોટલો સાધુને આપી દેવો પડશે માટે લાવને હું ખાઈ જાઉં. આમ વિચાર કરી એ પોતાના ભાગનો રોટલો તારી આજ્ઞાની અવગણના કરી ખાઈ ગયો.

હવે કાંઈ પણ ખાવાનું રહ્યું નથી એ જોઈ પેલો સાધુ તને અંતઃકરણના આશિર્વાદ આપી ચાલ્યો ગયો.

કાળો કહેર વર્તાવનારો દુકાળ પડવાથી અન્નનો એક પણ દાણો મળવો મૂશ્કેલ થયો, આથી તમે ચારે જણા ઘણા દિવસની ભૂખથી રીબાઈ મરણને શરણ થયા.

હું રાજા ભોજ ! તેં ભુખ્યા રહી પેલા સાધુને તારા ભાગનો રોટલો આપ્યો તેથી આ જન્મમાં તું રાજા બની સુખ્યેન ભોગવે છે. તારી સ્ત્રીએ કથવાતા મને એના ભાગનો રોટલો આપ્યો તેથી

એ મહારાણી જેવું સુખ ભોગવવાને બદલે આ જન્મમાં શેઠાણી બની સુખ ભોગવે છે. તારા પુત્રની વહુએ એકો કરીને રોટલો આપ્યો હતો એટલે એ કાલિદાસની પુત્રવધુ બની અધુરો સંસાર ભોગવી વિધવા તરીકે જીવન ગાળે છે. આ પ્રમાણે અત્યારે તો એનો સંસાર એકો એટલે નકામો થઈ ગયો.'

‘અને મારા પુત્રનું શું થયું?’ રાજાએ પૂછ્યું.

‘હું જે ગયા અવતારમાં તારો પુત્ર હતો, પિતાની આજ્ઞા ન માની, આપોયે રોટલો ખાઈ ગયો હતો એટલે મારો અવતાર એળે જાય છે. હું જન્મું છું, એક બે દિવસ જીવું છું, અને પાછો મરું છું. હે રાજા ભોજ! ખરાબર સાંભળીને આપણા પૂર્વજન્મની વાત!’ આમ કહી મુડદું ખાલતું બંધ થયું.

ખાળ મુડદાંએ વાત કરવી બંધ કરી એટલે રાજાભોજે શયને પાછું દાટી રાજ્યધાની ભણી ચાલવા માંડ્યું. રાજ્યધાનીમાં આવી કાલિદાસના ઘરે જઈ એના પુત્રની વિધવા વહુને પૂછ્યું.

‘પુત્રી! તમને ત્રણે જણાને મા-પુત્ર અને

૯૪

પુત્રવધુને ગયો અવતાર યાદ છે જ્યારે મને કેમ યાદ નથી ? ’

રંભાવતી બોલી, ‘ પિતાજી ! આ અવતારમાં અમે ગયા અવતારમાં કર્યું હતું તેવું કામ ફરી પાછા ન કરીએ એ માટે અમને યાદ છે. જ્યારે આપ દરરોજ દયા, દાન કરો છો એટલે આપને એ યાદ કરવાની જરૂર નથી.’

આ પ્રમાણે ભોજરાજના મનને શાંતિ થઈ અને એમની કીર્તિ દેશોદેશમાં પ્રસરી.



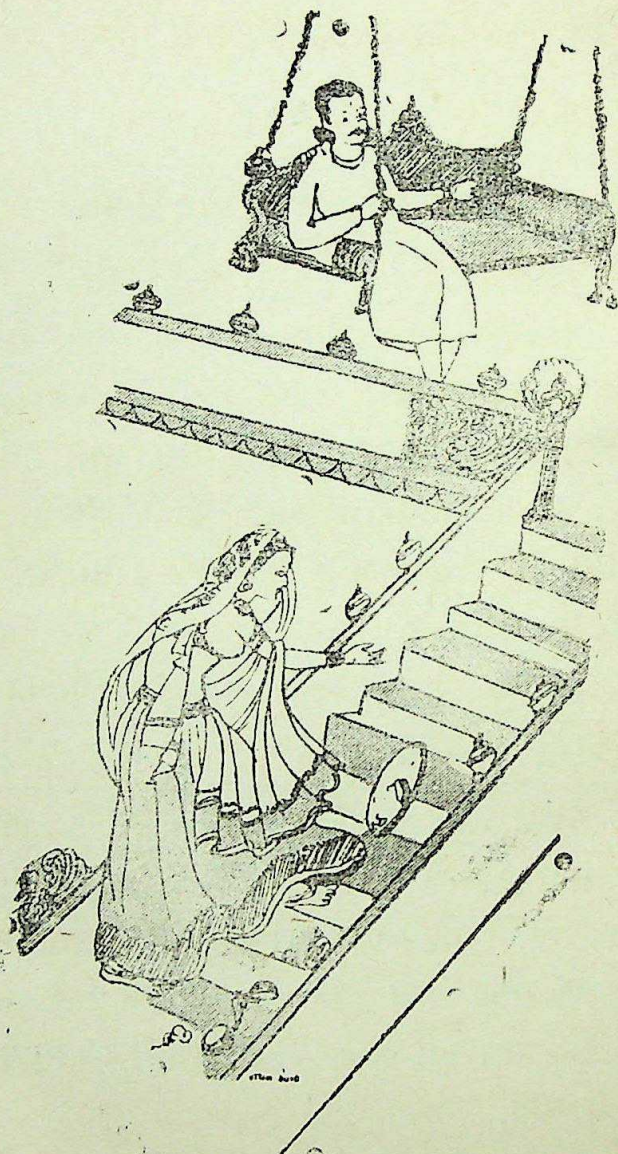
[૧૫]

કાલિદાસની કલ્પના.

મહારાજ ભોજ ભોજન કરવા માટે દરરોજ કરતાં વહેલા આવ્યા. આથી દાસીએ મહારાણીને ખબર આપતાં, મહારાણી રસોડામાં જઈ ઉતાવળ કરવા લાગ્યા. મહારાજ માટે થાળી પીરસી, એ હાથમાં લઈ રાજમહેલનો દાદર ચડવા માંડ્યો.

ઉતાવળમાંને ઉતાવળમાં મહારાણી દાદરનું એક પગથીયું ચડવું ભૂલી ગયા. એટલે એમના હાથમાંની ભોજનની થાળી સરી ગઈ અને ટટં ટટં ટટં કરતી દાદર પરથી દડતી દડતી નીચે આવી.

મહારાજે આ રજૂકાર સાંભળ્યો. મહારાણી તો તરતજ ખીન્ને ભોજનથાળ તૈયાર કરાવી મહારાજ પાસે લઈ ગયા. આ વાતની રાણીએ મહારાજને જરી પણ વાત કરી નહિ. એતો જમીને રાજસભામાં ચાલ્યા ગયા.



५
३६

५४
५॥
८८
६३

४२८
५२
५॥

ભોજરાજએ રાજસભામાં આવી પૂછ્યું,

‘ટંટં ટંટંટં ટંટંટં એટલે શું?’

આ સાંભળી ત્યાં બિરાજેલા કવિઓ અને પંડિતોએ ઘણો વિચાર કર્યો પણ આ સમસ્યાનો કોઈ જવાબ આપી શક્યું નહિ.

આખરે કાલિદાસે કલ્પના દોડાવી. એણે ઉભા થઈ જવાબ આપ્યો. ‘મહારાજ! પીરસેલો ભોજનનો થાળ ઉતાવળ કરવાથી હાથમાંથી સરી ગયો અને ટંટં ટંટંટં ટંટંટં ના રણકાર કરતો જમીન પર દડવા લાગ્યો.’

કાલિદાસે કરેલી કલ્પના રાજમહેલમાં તપાસ કરતાં સાચી નીકળી. એ સાંભળી મહારાજ કાલિદાસ પર ઘણા પ્રસન્ન થયા, અને તેને કિંમતી શિરપાવ આપ્યો.

✱

[૧૬]

ચંદ્ર પડયો ચુલામાં.

અમાસની અંધારી રાતના ભોજરાજ વેશખ-
 દલી નગરચર્યા બેવા નીકળ્યા. ચાલતાં ચાલતાં તે
 એક ખેડૂતની ઝુંપડી પાસે આવ્યા. આ વખતે એ
 ઝુંપડીની અંદર ખેડૂતની સ્ત્રી મોટી એવી કથરોટમાં
 રોટલાનો લોટ બાંધી, રોટલો ઘડી અને તાવડી પર
 પકાવવા નાખતી હતી. જ્યારે રોટલો તૈયાર થવા
 આવ્યો કે તરત એણે તાવડી પરથી ખસેડી ચુલામાં
 શેકાવા નાખ્યો. રોટલો શેકાઈ ગયો એટલે એણે
 રોટલાને ચુલામાંથી પાછો કાઢી એક બાજુ પડેલી
 પાટલી પર મૂક્યો અને બીજે ઘડવા લાગી.

રાતભોજે આ ઝુંપડીમાંની એક તડમાંથી
 બેયું અને એના મુખમાંથી કવિતાનું એક ચરણ
 નીકળી પડ્યું. 'પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પડયો ચુલામાં.'

८८



ખીજે દિવસે રાજસભામાં આવી પોતાને હોઠે
ચડેલું ચરણ કહી સંભળાવી કહ્યું,

‘કહો ! આનો જવાબ શું ?’

આ સાંભળી બધા પંડિતો એક ખીજના મોઢા
સામે જોવા લાગ્યા. પણ કોઈ જવાબ આપી શક્યું
નહિ. આખરે મહારાજે કાલિદાસને પૂછ્યું.

‘કાલિદાસ ! આ સમસ્યાનો જવાબ શું ?’

‘મહારાજ ! તાવડી પર મૂકેલો પુનમના ચાંદા
જેવો રોટલો કાચો ન રહે તે માટે ચુલામાં નાખવામાં
આવ્યો. તે જોઈ જાણે ચંદ્ર ચુલામાં પડી ગયો હોય
એમ લાગે છે.’

આ જવાબ સાંભળી રાજ ભોજ ખોલ્યા,

‘કાલિદાસ ! ખરેખર તારી કરેલી કલ્પના સાવ
સત્ય છે.’

રાજસભા કાલિદાસની કલ્પનાશક્તિ પર મુગ્ધ
બની અને એના વખાણ કરવા લાગ્યા.



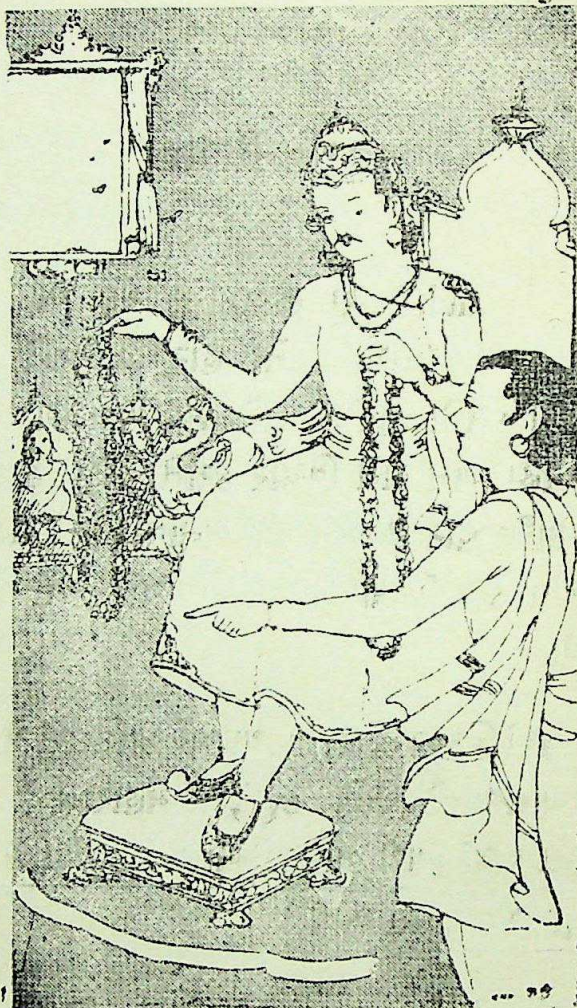
[૧૭]

ચતુરાઇની હદ.

‘પંડિતો! મારા હાથમાંના આ બે કુલના હારમાંથી એક સાચા કુલનો હાર છે અને બીજો બનાવટી કુલનો હાર છે. તમે જ્યાં બેઠા છો ત્યાંજ બેસી રહો અને મને વિચાર કરીને કહો કે આમાં કયો સાચો હાર છે અને કયો બનાવટી છે.’ મહારાજ ભોળે પંડિતોની પરિક્ષા કરવા માટે આ પ્રસંગ યોજ્યો.

બધાં વિચારમાં પડ્યા. આખરે કાલિદાસે પોતાની બુદ્ધિ અજમાવી. એણે કહ્યું, ‘મહારાજ! રાજ-સભાના બધાં ખારી ખારણાં ખોલાવી નાખો કે જેથી એ હાર પર પ્રકાશ આવે.’

રાજાએ તો તરતજ હુકમ કર્યો. એટલે બધાં ખારણા ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યા. થોડીક વારમાં



કેટલીક માખીઓ ઉડીને અંદર આવી અને સાચા
કુલના હાર પર બેઠી પણ એક પણ માખી બનાવટી
કુલના હાર પર બેઠી નહિ.

આ જોઈ કાલિદાસે કહ્યું, ‘મહારાજ ! આપના
 જમણા હાથમાંનો હાર સાચો છે અને ડાબા હાથ-
 માંનો હાર સાવ બનાવટી છે.’

કાલિદાસની ચતુરાઈ જોઈ મહારાજ તથા પંડિતો
 ખૂબ આનંદ પામ્યા.



[૧૮]

લક્ષ્મી કોઈની નથી.

મહારાજ ભોજ હરહંમેશ વિદ્વાનોને એક નવા શ્લોક માટે પુષ્કળ ધન ઈનામમાં આપતા. આ જોઈ મહારાજના મંત્રીને ચિંતા થવા લાગી કે કદાચ ભંડાર પણ ખાલી થઈ જશે. આથી એણે મહારાજને મોઢે કંઈ પણ ન કહેતાં મહારાજના સુવાના ખંડની ભીંત પર લખ્યું કે—

‘ભવિષ્યને માટે અત્યારથીજ ધનનો ખચાવ કરવો જોઈએ.’ મહારાજે એ વાંચી શ્લોકનું ખીન્નું ચરણ લખ્યું કે—

‘સંપત્તિવાળાઓએ ભવિષ્યની ચિંતા શા માટે કરવી જોઈએ ?’

ખીજે દિવસે મંત્રીએ આ વાંચી ત્રીજું ચરણ લખ્યું કે—



—‘એ લક્ષ્મી જતી રહેતો પછી શું કરવું?’
મહારાજ ભોજે એ વાંચી ચોથું ચરણ લખ્યું કે—

‘બચાવેલી લક્ષ્મી પણ જતી રહે છે. એ
કેઈની નથી.’

આ વાંચી મંત્રીએ મહારાજ પાસે આવી
પોતાના અપરાધની ક્ષમા માંગી. મહારાજે એને
એના અપરાધની ક્ષમા આપી.

[૧૯]

કાલિદાસનું લેણું.

‘ જે કોઈ નવો શ્લોક બનાવી લાવશે તેને મહારાજ ભોજ એક લાખ સોનામહોર આપશે.’ આ પ્રમાણે જેના દર નવા શ્લોક દીઠ લાખ લાખ સોના મહોરો અપાતી બેઠ મહારાજ ભોજના મંત્રી-આને મનમાં ચિંતા થવા લાગી કે રખેને બનતો ખાલી થઈ જાય. આથી મંત્રીઓએ મહારાજને બખર ન પડે તેવી રીતે રાજસભામાં ગોઠવણ કરી કે એક વખત જે કોઈ પંડિત નવો બનાવેલો શ્લોક બોલે કે તરતજ એ શ્લોક મોઢે થઈ જાય એવા એકપાઠી પંડિતો, નવા પંડિત અને એકપાઠી પંડિતનો બોલેલો શ્લોક સાંભળી યાદ રહી જાય તેવા દ્વીપાઠી પંડિતો તેમજ ત્રીપાઠી પંડિતો સભામાં રાખ્યા. આથી જે કોઈ પંડિત નવો શ્લોક બનાવી લાવી તે શ્લોક રાજસભામાં સંભળાવતો કે તરતજ



એકપાઠી પંડિત ઉભો થઈ તે શ્લોક બોલી બતાવતો અને કહેતો કે આ શ્લોક જુનો છે. તેની સાક્ષીમાં વળી એ વખત તેજ શ્લોક સાંભળવાથી યાદ રહ્યો હોવાથી દ્વીપાઠી પંડિત ઉભો થઈ તેજ શ્લોક બોલી બતાવતો અને કહેતો કે આ શ્લોક જુનોજ છે. આથી પેલો બિચારો પંડિત શરમાઈને મુંગે મોઢે ચાલ્યો જતો. આ પ્રમાણે લાખ લાખ સોનામહોરો મહારાજના ખજાનામાં ખચવાથી મંત્રીઓ ખુશ થતા હતા.

એક દિવસ કાલિદાસનો બનાવેલો નવો શ્લોક જુનો ઠરાવી આ પંડિતોએ તેનું અપમાન કર્યું. આથી કાલિદાસને વહેમ ઉત્પન્ન થયો કે નક્કી આમાં કોઈ એ યુક્તિ અજમાવેલી છે. માટે આ યુક્તિને ખુદ્દી પાડવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે વિચાર કરી તે બીજે દિવસે રાજસભામાં આવ્યા, અને મહારાજને આશિર્વાદ આપી નીચે મુજબ ભાવાર્થવાળો શ્લોક સંભળાવ્યો:-

‘હું મહારાજ ભોજ ! આપ ધાર્મિક અને સત્યવાદી તરીકે ત્રણે લોકમાં પ્રખ્યાત છો. આપના

પિતાએ મારી પાસેથી નવાણું કોટી રત્ન ઉછીનાં લીધા છે તે તમારા દેવાના મને પાછા આપો. આ વાત આપની સભામાં બેઠેલા પંડિતો પણ જાણે છે અને જે એ ન જાણતા હોય તો આ શ્લોક નવો છે એમ સ્વીકારી આપની શરત મુજબ મને લાખ સોનામહોર આપો.'

કાલિદાસનો આ શ્લોક સાંભળી મહારાજ ભોજે પંડિતોને પૂછ્યું, 'શું આ વાત તમે જાણો છો?'

પંડિતો તો મુંગા બેસી રહ્યા, કારણ આ શ્લોક જુનો છે એમ કહે તો નવાણું કોટી રત્ન રાજ્ય ભંડારમાંથી આપવા પડે. પંડિતોને ચુપ બેઠેલા બેઈ મહારાજે કહ્યું, 'ત્યારે તો આ શ્લોક નવો છે એમ કબુલ કરો છો ને?'

પંડિતો શું જવાબ આપે? એતો મુંગાજ બેસી રહ્યા. મહારાજે કાલિદાસને પૂછ્યું, 'કાલિદાસ! આ શ્લોકમાં તારા કહેવાનો શું હેતુ છૂપાયેલો છે?'

'મહારાજ! તે પૂછી જુઓ અહિંયા બેઠેલા પંડિતોને. મને તો માફ લેણું આપો અને કાંતો માફ ઇનામ આપો.'

મહારાજે ગુસ્સામાં આવી 'આ શ્લોક તો જુનો છે' એમ દરરોજ કહેનારા પંડિતોને પૂછ્યું.
'સાચી વાત કહી દો નહિતર દેહાંતદંડની શિક્ષા થશે.'

આ સાંભળી એક એકપાઠી પંડિતે ઉભા થઈ થરથર ધ્રૂજતા ધ્રૂજતા મહારાજને સાચી વાત કહી દીધી. મંત્રીઓએ મહારાજની ક્ષમા માગી. મહારાજે ખૂશ થઈ કાલિદાસને ધન્યવાદ આપ્યા અને એનું ઈનામ આપ્યું.

આ પ્રમાણે મંત્રીઓની રચેલી યુક્તિ પડી ભાંગી.

૪

[૨૦]

અજબ કાલિદાસ.

અવંતિમાં ચંદ્રશર્મા અને કૃષ્ણશર્મા નામના
બે બ્રાહ્મણ મિત્રો રહેતા હતા. આ બન્નેને એકએક
પુત્ર હતો. ચંદ્રશર્માના પુત્રનું નામ વામદેવ હતું
અને કૃષ્ણશર્માના પુત્રનું નામ રૂપદેવ હતું.

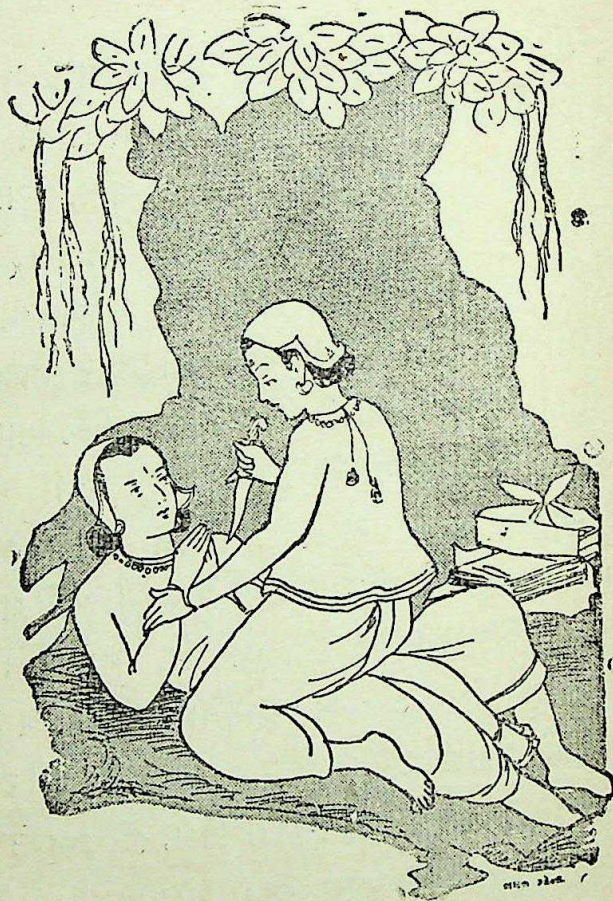
જે માતાપિતા પોતાના પુત્રને ભણાવતા તથા
તે તેના શત્રુ છે. આમ વિચાર કરી બન્ને જણાએ
પોતાના પુત્રોને કાશીએ ભણવા મોકલ્યા. કાશીએ
જઈ બન્ને જણા એક ગુરૂના આશ્રમમાં દાખલ થયા.

રૂપદેવ ઘણોજ ચાલાક અને મહેનતુ હતો,
એટલે એ બધી વિદ્યા શીખી પંડિત બન્યો. વામદેવ
આળસુ હતો એટલે એ અભણ રહ્યો.

થોડા દિવસમાં તો પંદર સોળ વરસની ઉમરનો
રૂપદેવ પંડિતો સાથે ચર્ચા કરવામાં, સઘળાઓની શંકાનું
સમાધાન કરવા સમર્થ થયો. આથી કાશીરાજે તેની

વિધાની પ્રશંસા કરી, પોતાનો લાખ રૂપીઆની કિંમતનો હિરાનો હાર ધનામમાં આપ્યો.

થોડાક વરસ વીત્યા પછી રૂપદેવ પોતાના વૃદ્ધ માતા પિતાની સેવા કરવા અવંતિજવા તૈયાર થયો. વામદેવ પણ તેની સાથે જવા તૈયાર થયો. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ એક નિર્જન વનમાં આવ્યા, ત્યાં પાણીની તરસ લાગવાથી તેઓ એક સુંદર વાવમાં પાણી પીવા ઉતર્યા. પાણી પીને થોડીવાર વિસામો લેવા મોટા એવા વડલાની શિતળછાયા નીચે આરામ લેવા બેઠા. થોડીવારમાં તો રૂપદેવ ઘણો થાકી ગયો હતો, એટલે ઉંઘી ગયો. રૂપદેવને ભર ઉંઘમાં ખડેલો બેઠ વામદેવે વિચાર કર્યો કે આની પાસે લાખ રૂપીઆની કિંમતનો હિરાનો હાર છે, માટે તેને બે મારી નાખું તો હું એ હારનો ઘણી થાઉં. આ પ્રમાણે ઈરાદો કરી વામદેવ પોતાની પાસેથી છરી કાઢી રૂપદેવની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો. તરતજ રૂપદેવ જાગી ઉઠ્યો અને હાથ બેડી કહેવા લાગ્યો કે, 'હું ભાઈ! મને શા માટે મારી નાખે છે? બે તને હિરાનો હાર બેઠ એ તો તે આપું પણ મને જીવતો



રહેવા દે.' પણ વામદેવે તે ન માનતાં કહ્યું 'બેટા!
હવે તો તું મારા હાથમાંથી જીવતો નહિ જાય, માટે
તારે બીજું જે કાંઈ માગવું હોય તે માગી લે !

'બલે ત્યારે. હું તને એક કાગળ ઉપર ચાર
અક્ષર લખી આપું છું. તે મારા બાપને પહોંચાડીશ
તો તે મારા હસ્તાક્ષર જોઈ રાજનારેડ થશે અને
જાણશે કે દિકરો કુશળ છે.' આમ કહી રૂપદેવે એક
કાગળના ટુકડા પર "વા. રૂ. ઘો. લ." આ ચાર
અક્ષર લખી આપ્યા. ત્યારપછી પંડિત રૂપદેવને
અભણ વામદેવે છરી વડે ઘા કરી મારી નાખ્યો અને
ઉડો ખાડો ખોદી તેમાં દાટી દીધો. તેનો હિરાનો
હાર પોતે પહેરી પોતાના ગામ અવંતિમાં આવ્યો.

વામદેવ કાશીએથી ભણીને પાછો આવવાથી
ગામના માણસો તેના ખબરઅંતર પૂછવા અને
મળવા આવ્યા. રૂપદેવના માબાપ પણ વામદેવ પાસે
આવી પોતાના પુત્રના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. 'તે
ઘણો રખડુ છે. કાશીમાં રખડી રઝળી જેમ તેમ
કરી પોતાનું પેટ ભરે છે તેને મેં મારી સાથે આવવા
કહ્યું પણ તે ભાઈસાહેબ તો તમને સાવ ભૂલી ગયા

છે. બહુ કહ્યું ત્યારે આ કાગળમાં ચાર અક્ષર લખી આપ્યા છે. આ લ્યો વાંચો.' આમ કહી વામદેવે રૂપદેવના બાપને પેલો કાગળ આપ્યો.

આ પ્રમાણે સાંભળી તેઓ બિચારા દિલગીર થતાં પોતાને ઘેર ગયા. કાગળ ઉખેળી જોયું તો માત્ર ચારજ અક્ષર હતા. આ ચાર અક્ષરનો શો ભાવાર્થ છે તે જાણવા તેઓ આતુર બન્યા. આથી રૂપદેવના પિતા તે કાગળ લઈ મહારાજ ભોજની રાજસભામાં ગયા. અને કહ્યું 'મહારાજ ! આપની સભામાં ચૌદસો પંડિતો ખીરાજેલા છે તેમાંથી કોઈ પણ આ કાગળમાંના શબ્દો વાંચી મને અંદરનો ભાવાર્થ સમજાવે તો મારા મનની ચિંતા ટળે.'

આ સાંભળી આ કાગળમાંનો ભાવાર્થ જાણવા ઘણા પંડિતોયે માથાકુટ કરી પણ બધું નકામું ગયું. આખરે કાલિદાસે ઉભા થઈ નિરાશવદને કહેવા માંડ્યું.

‘હું બ્રાહ્મણ ! વા—એટલે પોતાના મિત્ર વામદેવે રૂ— એટલે રૂપદેવને ઘો— એટલે ઘોર નિદ્રામાં— લ—

ઐયે લાખ રૂપીઆના લોભને ખાતર મારી
નાખ્યો છે.’

આ ખુલાસો સાંભળી રૂપદેવના પિતા તો મૂર્છા
ખાઈ જમીન પર પડ્યા. કાલિદાસે કરેલા ભાવાર્થની
ખાત્રી કરવા મહારાજે વામદેવને પકડી મંગાવ્યો,
અને તેનાજ મોઢે કાલિદાસના કહેવા મુજબ બધી
હકીકત કબુલ કરાવી. ત્યારપછી મહારાજ ભોળે
દુષ્ટ વામદેવને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરી રૂપદેવના
પિતાને આશ્વાસન આપી હિરાનો હાર પાછો આપ્યો.

આખી રાજસભા બોલી ઉઠી ‘અજબ છે
કાલિદાસ.’

[૨૧]

શિંગડા વગરના પશુ કેણુ?

‘જાઓ! શિંગડા વગરના પશુઓને ગમે ત્યાંથી પકડી લાવો.’ એક દિવસ મહારાજ ભોળે કહ્યું.

આ સાંભળી કાલિદાસ તો ઉપડ્યો. ખીજ પંડિતો ત્યાંને ત્યાં જોસી રહ્યા.

કાલિદાસ તો ભણેલા પણ ગણેલા નહિ એવા ચાર પંડિતોને શોધી કાઢી એક વાડીએ લઈ ગયો, અને કહ્યું, ‘આપ રસોઈ તૈયાર કરો એટલીવારમાં હું મહારાજને અહિંયા ભોજન કરવા માટે બોલાવી લાવું.’ આમ કહી કાલિદાસ ધારાનગર ભણી ગયો.

પેલા ચાર પંડિતોએ પોતપોતાના કામ વહેંચી લીધા. તેમાં વ્યાકરણી હતો તેણે ખીચડી રાંધવાનું કામ પોતાના માથે લીધું. તર્કશાસ્ત્રી હતો તેણે ધી



લાવવાનું, જોશીએ વાડીવાળાના બળદ ચારવાનું
અને વઢે શાક લાવવાનું કામ માથે લીધું.

વ્યાકરણીએ ખીચડી રાંધવી શરૂ કરી. થોડી-
વારમાં ખીચડી ચડી જવાથી બદબદ થવા લાગી.
આ સાંભળી વ્યાકરણીએ મનમાં વિચાર કર્યો કે
આ શબ્દ તો વ્યાકરણની બહારનો છે માટે એવો
અપશબ્દ વ્યાકરણીએ સાંભળવો જોઈએ નહિ.
આમ વિચાર કરી એણે ખીચડી પકાવેલી હાંડલી
ફેડી નાંખી.

વાણીઆના હાટેથી ધી લાવતાં તર્કશાસ્ત્રીને
મનમાં તર્ક ઉત્પન્ન થયો કે આ વાસણના આધારે
ધી રહ્યું છે કે ધીના આધારે આ વાસણ છે. આમ
વિચાર કરી એણે ધીનું વાસણ ઉંધું વાળી દીધું
કે તરતજ બધુંએ ધી ઢોળાઈ ગયું.

બળદને ચારવા લઈ ગયેલા જોશી મહારાજ તો
બળદને ચરવા માટે છુટો મૂકી ઉંધી ગયા. તેથી
બળદ ચરતાં ચરતાં ઘણો દૂર નીકળી ગયો. ઉંધ-
માંથી ઉઠ્યા પછી આબુઆબુ જોયું તો બળદ દેખાયો

નહિ, આથી એણે કુંડળી મૂકી જોયું કે બળદ
મળશે કે નહિ ? કુંડલીમાં જણાયું કે નહિ મળે
એટલે જોશી મહારાજ તો પાછા વાડીએ આવ્યા,
અને વાત કરી.

વૈદરાજ શાક લેવા ગયા હતા. ત્યાં તેણે બધા
શાકો જોયા તો તે વાતપિત્ત અને કફના રોગોથી
ભરેલા જોયા. આથી તે કડવા લીમડાના પાંદડાં
લઈને આવ્યા. આ પ્રમાણે આ ચારે પંડિતો ભુખે
મરી ગયા.

એટલામાં કાલિદાસ ભોજરાજને લઈ ત્યાં
આવી પહોંચ્યો. કાલિદાસે કહ્યું, ‘આ ભુખ્યા
મહારાજ ! આ રહ્યા શિંગડા વગરના પશુઓ !
આમ કહી એ લોકોને સઘળી વાત પૂછી. એમની
વાત સાંભળી મહારાજ એકદમ હસી પડયા, અને
બોલ્યા, ‘ખરેખર ! વગર શિંગડાના પશુ તો
ખરાજ ? ભણ્યા છે પણ ગણ્યા નથી.’

[૨૨]

બારમાંથી બે જાય તો શું રહે ?

‘ પંડિતો ! બારમાંથી બે જાય તો બાકી શું રહે ? ’ ભોજરાજે પંડિતોને પૂછ્યું.

‘ મહારાજ ! બાકી દશ રહે. ’ કેટલાકે કહ્યું.

‘ કાલિદાસ ! તું કહે બાકી કેટલા રહે ? ’

મહારાજે પૂછ્યું.

‘ મહારાજ ! બારમાંથી બે જાય તો બાકી કાંઈ ન રહે. ’ કાલિદાસે કહ્યું.

‘ કેવી રીતે સમજવો. ’

‘ મહારાજ ! બાર મહિનામાંથી અશાડ અને



બાદરવો આ જે મહિના વરસાદ વગર જાય તો
 ધાન્ય પાકે નહિ અને દુકાળ પડે. આ જે મહિનાની
 અંદર સારો વરસાદ પડે તો જેતી થાય અને
 સારો પાક ઉતરે.'

કાલિદાસનો આ પ્રમાણે જવાબ સાંભળી
 મહારાજ ભોજ આનંદ પામ્યા.

—(x)—

Digitized by eGangotri
તળેતરમાં બહાર પડેલા નવા ગ્રંથો.

શ્રીમતી અરુણા આસફઅલીનું જીવનચરિત્ર

સંપાદક : સુરેશ ગાંધી

મહાત્મા ગાંધીજીએ જેમને બળવાખોર હોવા છતાં પુત્રી માની છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ જેલમાંથી મુક્ત થતાં સૌથી પ્રથમ જેમની આઝાદીની તમન્નાને અભિનંદન આપ્યા હતાં તેમજ અનેક વીરતાભર્યા બ્રૂગર્ભવાસના પ્રસંગો અને ચિત્રો સાથે

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ વી. પી. ૦-૬-૦

નેતાજી : સંપાદક : પ્રલહાદ બ્રહ્મભટ્ટ

આઝાદ હિંદનો સંદેશ સુણાવતું અદ્યતન રાષ્ટ્રીય પ્રકાશન : ૧૮ પ્રાસંગિક તસ્વીરો સાથે

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ વી. પી. ૦-૮-૦

મોલાના અબુલ કલામ આઝાદ

મહાત્મા ગાંધીજીના રહસ્યમંત્રી શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ લખેલ રાષ્ટ્રપતિના આ જીવનચરિત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ હરિજન બંધુના તંત્રી શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લે કરેલ છે. મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના સાથે.

કિં. રૂ. ૨-૮-૦ વી. પી. ૦-૬-૦

રાણચંડી કેપ્ટન લક્ષ્મી : સંપાદક : દયાશંકર ભ. કવિ
આઝાદ હિંદ ફોજના ઝાંસીની રાણી દુકડીની વીરાંગના કેપ્ટન લક્ષ્મીના, મહારાણી લક્ષ્મીબાઈના પરાક્રમેને યાદ કરાવે તેવા અભૂતપૂર્વ પરાક્રમેની યશગાથા

કિં. રૂ. ૨-૮-૦ વી. પી. ૦-૬-૦

ભારતની એકતા : અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ

પંડીત જવાહરલાલ નહેરુનો ગુજરાતીમાં પ્રગટ થતો છેલ્લામાં છેલ્લો નવો ગ્રંથ કિં. ૨-૮-૦ વી. પી. ૦-૬-૦
જવાહર કમલા

પંડીત જવાહરલાલની બાલ્યાવસ્થાથી શરૂ કરી આજની સુધીના તેમના જીવનની ઝરમર, તેમણે તથા કમલા

નહેરુએ દેશ ખાતર આપેલા લોગો અને ત્યાગની અમરકથા
કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ વી. પી. ૬ આના
ભારતજનની કેસ્તુરબા : સંપાદક : દયાશંકર લ. કવિ
ભારત માતા કેસ્તુરબાઈ સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર

કિં. ૧-૮-૦ વી. પી. ૬ આના
પૂણ્યલોક ગાંધીજી : શ્રી. સાવલંકરની પ્રસ્તાવના સાથે.
મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનને આત્મકથા દ્વારા જોળખ્યું
આ પુસ્તકદ્વારા ગાંધીજીને જગતના મહાન પુરુષો કેવી રીતે
પીછાને છે તે બતાવે ને પ્રસંગોદ્વારા દર્શાવાયું છે.

કિંમત રૂ. ૪-૪-૦ વી. પી. ૮ આના
ગાંધીજીના જીવન પ્રસંગો
(દીનબંધુ એન્ડુઝની પ્રસ્તાવના સાથે)

શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લે અનુવાદીત આ તદન નવા
અંશમાં ગાંધીજીની આત્મકથામાં ન આવેલ એવા પુષ્કળ
પ્રસંગો આપવામાં આવેલ છે પુષ્કળ ચિત્રો સાથેનું પુસ્તક.
કિં. ૨-૪-૦ વી. પી. ૬ આના

ગાંધીજીના સમાગમમાં
(સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના આશીર્વાચન સાથે.)
ગાંધીજીની આત્મકથામાં અને તેમના લખાણોમાં
આવ્યા નથી તેવા અનેક પ્રમાણભૂત પ્રસંગો ત્રીસ વ્યક્તિ-
ઓના મૌલિક લેખો આ અંશમાં શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લે
સંગ્રહ કરેલ છે કિં. ૨-૮-૦ વી. પી. ૬ આના

ગાંધીજીને જગતવંદના
સ્વામી આનંદની પ્રસ્તાવનાવાળા આ પુસ્તકમાં જગ-
તની મહાન વિભૂતિઓ ગાંધીજીને વંદના કરે છે સર રાધા-
કૃષ્ણન સર્વપલ્લીના આ અંશનો શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લે ગુજ-
રાતીમાં સરળ અનુવાદ કરેલ છે.

કિં. રૂ. ૩ વી. પી. ૬ આના
ગાંધીજી સાથે અઠવાડીયું
જગપ્રસિદ્ધ અમેરીકન પત્રકાર લુઇ ફીશર ગાંધીજી

સાથે એક અઠવાડીયું સેવાયામમાં રહેલા તે મુલાકાતમાં
વાતાલાપનો શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લે સરળ ભાષામાં ગુજરાતી
અનુવાદ કરેલ છે. કિં. રૂ. ૨ વી. પી. ૫ આના

ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા (શ્રી. ખ્યારેલાલની પ્રસ્તાવના સાથે)
૧૯૩૧ માં જ્યારે ગાંધીજી બીજી ગોળમેજી પરિષદ
વખતે વિલાયત ગયેલા તે વખતનો અહેવાલ આપતું પુસ્તક
ગાંધીજીની દીનચર્યા તથા કેટલાક રસિક પ્રસંગ વર્ણનો, તથા
ગાંધીજીએ લીધેલા મહર્ષિ રામેશ્વરલાલે તેમજ પાંચમા જયોર્જની
મુલાકાતોના વર્ણન સહિત

કિં. રૂ. ૨-૦-૦ વી. પી. ૫ આના

ભારતનો વારસો

સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના આ નવા ગ્રંથનો અનુ-
વાદ શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લે કર્યો છે. કિં. રૂ. ૩-૦-૦

વિજયાલક્ષ્મી પંડીત

પંડીત જવાહરલાલ નહેરૂના બહેન વિજયાલક્ષ્મી
પંડીતનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર તેમજ અનેક જીવન પ્રસંગોનું
પુસ્તક. કિં. રૂ. ૩-૦-૦

મહાભારત

લેખક : રાધાકૃષ્ણન અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ : પ્રો.
ગોવિન્દલાલ હ. ભટ્ટના પુરોવચન સાથે હિંદુધર્મના ત્રિવેણી
સંગમનું વર્ણન કરતું પુસ્તક કિં. રૂ. ૨-૦-૦ વી.
પી. ખર્ચ ૦-૬-૦

જયગુજરાત

સો ઉપરાંત કલામય ચિત્રો સાથે ગુજરાતના ગૌરવનું
જ્ઞાન તેમજ ભૌગોલીક માહિતી આપતું આર્ટપેપર ઉપર
છપાએલું સુંદર પુસ્તક કિં. ૧-૪-૦ વી. પી. ૦-૫-૦
નૂરજહાં

શ્રી. હરીસાધન મુખોપાધ્યાયકૃત તદ્દન નવીન નવલકથા
સુંદર ત્રિરંગી ગેટઅપમાં કિં. રૂ. ૨-૦-૦ વી. પી. ૦-૫-૦

પથેરદાળી ભા. ૧-૨

શરદળાબુ કૃત કાન્તીકારી નવલકથા બન્નેભાગની
કિંમત રૂ. ૬-૮-૦ વી. પી. ૦-૧૨-૦

પાર : રૂપગર્વિત નારીની કથા

કી. ૩-૦-૦ વી. પી. ૦-૬-૦

શુભદા : શરદળાબુ કૃત સંજગ નવલકથા

કી. ૩-૮-૦ વી. પી. ૦-૮-૦

અજપૂર્ણાનું મંદિર (દર્દભરી પ્રેમકથા)

કિં. રૂ. ૩-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ ૦-૬-૦

ખેલાડી (ખેલ દિલીની રોમાંચક કથાઓ)

શ્રી. રમણલાલ પી. સોનીકૃત રૂ. ૩-૦-૦

ખાટલીનો ખુચ (કુતુહલભરી રહસ્ય કથાઓ)

શ્રી. રમણલાલ પી. સોની કૃત રૂ. ૩-૦-૦

વીંટીની શોધમાં (સાહસ કથા)

શ્રી. રમણલાલ પી. સોનીકૃત રૂ. ૩-૦-૦

હાસ્ય કોતુક (કવિવર ટાગોર)

રૂ. ૨-૮-૦

સ્નેહ-ગંગા (રમણલાલ પી. સોનીની પ્રેમકથા)

રૂ. ૪-૦-૦

સાથીદાર (શ્રી. રમણલાલ પી. સોનીની સંજગ નવલકથા)

રૂ. ૩-૦-૦

સંન્યાસિની

” ”

રૂ. ૩-૦-૦

મીનાક્ષી

” ”

રૂ. ૩-૦-૦

ગૂંડદાહ (શરદળાબુની સંજગ નવલકથા)

રૂ. ૪-૮-૦

—મળવાનું સ્થળ—

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

બુકસેલર્સ

પબ્લિકશર્સ

૧૪૦ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ ૨

ગુરુકુલ કાંગ્રી

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाकवि

महाकवि



कालिदास

